

ΤΟ ΣΤΑΥΡΙΚΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΤΑΦΟΙ ΤΗΣ ΟΔΟΥ Γ' ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

*Ἐδῶ σίγα· κοιμῶνται
τῶν ἁγίων τὰ λείψανα·
σίγα ἐδῶ μὴ ταράξης
τὴν ἱερὰν ἀνάπαυσιν
τῶν τεθνημένων.*

Κάλβος, Εἰς θάνατον

Μέσα στὰ ὄρια τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπλωνόταν ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος τῆς πόλης καὶ σὲ ἀκτίνα πού ἔφθανε μέχρι τῆ σημερινῆ συνοικία τῆς Ἁγίας Τριάδας¹, ἀποκαλύφθηκαν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1980 κατὰ τὴ διάνοιξη τῆς νέας ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου, ἀνάμεσα στὴ Διεθνή Ἐκθεση καὶ τὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ, τάφοι καὶ τμήμα μαρμαροθετημένου δαπέδου.

Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ πού ἐπακολούθησε μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς 9ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων², ὁδήγησε στὴν ἀποκάλυψη τῆς μοναδικῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης³, ἐνὸς σταυρικοῦ μαρτυρίου καὶ πολλῶν πρωτοχριστιανικῶν τάφων.

Τὸ νεκροταφεῖο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου ἀποτελεῖ ἓνα συγκεντρωμένο χριστιανικὸ πυρῆνα μέσα στὸ σύνολο τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, γιατί

σ' ὅλη τὴν ἔκτασή του δὲ διαπιστώθηκαν προγενέστερες ταφές. Ὁ μόνος μὴ χριστιανικὸς τάφος πού ἐντοπίστηκε, ἓνα ἑλληνιστικὸ ἥρωο, βρέθηκε 150 μ. περίπου νοτιότερα, στὴ διασταύρωση τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου μὲ τὴ λεωφόρο Στρατοῦ, ἐνῶ παλιότερα εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ σαρκοφάγοι στὸν προσφυγικὸ συνοικισμό τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς⁴, κοντὰ στὴ σημερινὴ ἐκκλησία, ὅπου καταλήγει ὁ δρόμος πρὸς Βορρά.

Ἄλλες συγκεντρώσεις χριστιανικῶν τάφων ἐντοπίστηκαν στὸ ἴδιο νεκροταφεῖο, στὶς περιοχὲς τοῦ νοσοκομείου Ἁγίου Δημήτριος⁵, τῆς συνοικίας Ἁγίας Τριάδας⁶ καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς⁷, μὲ τὴ διαφορά ὅτι στὸν τελευταῖο χῶρο διαπιστώθηκαν καὶ μὴ χριστιανικὲς ταφές.

Ἡ περιοχὴ τοῦ νεκροταφείου πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσει βρίσκεται ἀνάμεσα στὴ λεωφόρο Στρατοῦ καὶ τὴν ὁδὸ Κονίτσης, πού ἀκολουθεῖ περίπου τὴν πορεία τῆς ρωμαϊκῆς Via Regia. Πρόκειται γιὰ τὴ «λεωφόρο ἢ φαρδὺ δρόμος», πού ἀκολουθώντας τὴ χάραξη τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ἐγνατία⁸, διέσχισε τὴν πόλη ἀπὸ τὴ Χρυσὴ Πύλη ὡς τὴν Πύλη τῆς Καλαμαρίας (Κασσανδρεωτικὴ), περνοῦσε μέσα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο, ἔφθανε στὴν Πυλαία, γιὰ νὰ στραφεῖ ἔπειτα πρὸς τὸ Πανόραμα, Χορτιάτη, ὁδηγώντας πρὸς Ἀπολλωνία, Ρεντίνα, Ἀμφίπολη, Καβάλα.

4. Χ. ΜΑΚΑΡΟΝΑΣ, Ἐνασκαφὴ Νεκροπόλεως ἐν Θεσσαλονίκῃ, ΠΑΕ 1949, 145.

5. P. PERDRIZET, Le cimetière chrétien de Thessalonique, Mélanges d'archéol. et d'hist. XIX, 1899, 541 - 548.

6. ΣΥΓΓΟΡΟΥΛΟΣ καὶ S. PELEKANIDIS, ὁ.π.

7. ΑΔ 21, 1966, 334.

8. TH. TAFEL, De via militari Romanorum Egnatia (Tubingae 1841). M. ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ, Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, (Θεσσαλονίκη 1880) 41.

1. Α. ΣΥΓΓΟΡΟΥΛΟΣ, ΑΔ (Παράρτημα) 1924 - 25, 66 - 67. S. PELEKANIDIS, Die Malerei der konstantinischen Zeit «Akten des VII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie», Trier 1965, 225 κέ. ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, 224.

2. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Ἐφορείας Δ. Εὐγενίδου, Δ. Μακροπούλου, Α. Τούρτα καὶ ἡ ὑπογράφουσα. Πολύτιμη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ φίλου κ. Ἀ. Παπαζώτου στὴν πραγματοποίηση τῆς μελέτης αὐτῆς, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ δῶ.

3. Τὴ δημοσίευση τῆς βασιλικῆς ἐτοιμάζει ἡ Δ. Μακροπούλου.

Ἡ λεωφόρος σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν Πύλη τῆς Καλαμαρίας διχαζόταν στὰ δύο, καμπύλωνε ἔπειτα περνοῦσε ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ Στρατιωτικὸ Νοσοκομεῖο καὶ κατευθυνόταν πρὸς τὴν Πυλαία. Τὴ διαδρομὴ αὐτὴ ἀκολούθησε ὁ Cousinéry¹ καὶ οἱ ἄλλοι περιηγητὲς τοῦ 19ου αἰ. ταξιδεύοντας ἀπὸ Θεσσαλονίκη πρὸς Κωνσταντινούπολη.

Παρατηρήθηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς πῶς ἡ πυκνότητα τῶν τάφων εἶναι μεγαλύτερη κατὰ μῆκος τῶν δρόμων πού ὀδηγοῦσαν ἀπὸ τὴν πόλη στὴν ὑπαιθρο. Ἡ ἀνεύρεση πολλῶν ὑστερορωμαϊκῶν-παλαιοχριστιανικῶν τάφων στὴ συμβολὴ τῆς ὁδοῦ Καυταντζόγλου μὲ τὴ λεωφόρο Στρατοῦ ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς δευτέρου δρόμου πού πιθανότατα περνοῦσε ἀπὸ τὴ θέση αὐτή. Ἴσως ὁ δρόμος αὐτὸς ἀκολουθοῦσε τὴ χάραξη τῶν σημερινῶν ὁδῶν Ἀγγελάκη καὶ Στρατοῦ, περιβάλλοντας τὸ νεκροταφεῖο ἀπὸ τὸ Νότο. Κατὰ συνέπεια ὑποθέτουμε, ὅτι ἀπὸ τὴν Πύλη τῆς Καλαμαρίας πρέπει νὰ ξεκινοῦσαν δύο δρόμοι μὲ κατεύθυνση τὴν ὑπαιθρο, ὅπως φαίνεται καὶ στίς φωτογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα.

Ἀνάμεσα στοὺς παραπάνω δρόμους ἀποκαλύφθηκαν τὸ μαρτύριο καὶ οἱ τάφοι πού ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς μελέτης.

Τὸ Μαρτύριο

Καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς· «Τί ἐστὶν μαρτυρία;» Βίκτωρ ὁ στρατιώτης εἶπεν «ἐν τῷ ἡμετέρῳ νόμῳ, βασιλεῦ, ὅστις ἂν ὑπὲρ Χριστοῦ ἀποθάνῃ, μάρτυς ἐστίν».

Μαρτύριον Ἀλεξάνδρου

Τὸ μαρτύριο ἀνασκάφηκε σὲ δύο φάσεις. Στὴν α' φάση, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1980, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ μόνον ἡ ἀψίδα μὲ τὸν τάφο καὶ τὸ εὐρημα θεωρήθηκε ταφικὸ παρεκκλήσι. Στὴ β' φάση, ἀπὸ τὸν Αὐγούστο ὡς τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1981, διενεργήθηκε λεπτομερειακὴ ἀνασκαφὴ τοῦ παρεκκλησίου μὲ στόχο τὴ διερεύνηση τῆς ὑπόθεσης ὅτι ἦταν ἴσως σταυρικὸ. Ὑστερα ἀπὸ τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἐρευνας καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ἀρχικῆς ὑπόθεσης, θεωρήθηκε ἀπαραίτητο νὰ στερεωθοῦν οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου, ἐπειδὴ ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ διαλυθοῦν ἀπὸ τίς καιρικὲς συνθῆκες. Ἦδη ἀπὸ

1. M. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine (Paris 1831) I 135.

τὸν ἀγωγὸ τοῦ Ο.Α.Θ. εἶχαν κατασραφεῖ ὁ νότιος τοῖχος τῆς δυτικῆς κεραίας, ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς βόρειας καὶ ὁ δυτικὸς τῆς νότιας κεραίας, ἐνῶ ἀπὸ λιθορραγὴ λείπει ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς ἴδιας κεραίας. Μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τὸ ἀναστηλωτικὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας συμπλήρωσε τοὺς τοίχους πού λείπουν ἀποκαθιστώντας τὴν κάτοψη τοῦ κτίσματος.

Τὸ κτίριο

Εἶναι ἓνα σταυρόσχημο στὴν κάτοψη κτίριο (παρ. πίν. Γ), διαστάσεων 10.50 × 8.70 μ., χτισμένο μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα (πίν. ΣΤα). Ἀποτελεῖται ἀπὸ μὴν ἀβαθὴ ἀψίδα πού σχηματίζει τὴν ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ καὶ περιέχει τὸν κύριον τάφο καὶ ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες τρεῖς κεραίες, μέσα στίς ὁποῖες βρέθηκαν ἐπίσης τάφοι. Τὸ πλάτος τῶν τοίχων τοῦ εἶναι 1.60 μ. στὴν ἀψίδα, 1.30 μ. στὰ σημεῖα στεγάζσεως τῶν καμαρῶν καὶ 1 μ. στοὺς ἐγκάρσιους τοίχους τοῦ σταυροῦ. Τὰ εὐρήματα πού μᾶς ἔδωσε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου εἶναι ἐλάχιστα. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο-τρία ὄστρακα παλαιοχριστιανικῶν ἀγγείων καὶ λίγα σπαράγματα ἀπὸ μαρμαροθετήματα, βρέθηκε ἱκανὸς ἀριθμὸς σπαραγμάτων ψηφιδωτῶν σὲ χρώματα γαλάζιο, πορτοκαλί, κεραμιδί, μὲ ψηφίδες πού ἔγιναν ἀπὸ κομμάτια λεπτῶν ἀγγείων terra sigillata, λευκὸ ἀπὸ θαλάσσια ὄστρεα, καθὼς ἐπίσης καὶ δύο χρυσὲς ψηφίδες.

Ὁ τάφος τῆς ἀψίδας

Ἐχεῖ μῆκος 2.50 μ., πλάτος 0.75 μ. καὶ ὕψος 1.10 μ. καὶ εἶναι χτισμένος μὲ πλίνθους διαστάσεων 0.35 × 0.25 μ. καὶ πάχους 3 ἐκ. πού ἔχουν σήματα βέλη ἢ πόδι πτηνοῦ (πίν. ΣΤβ). Στὴν πρώτη φάση τοῦ ἦταν κιβωτιόσχημος, ὅπως φανερώνει ἡ ἐγκοπή γιὰ τὴν καλυπτήρια πλάκα (πίν. ΣΤγ), πού διατηρεῖται κάτω ἀπὸ τὴ γένεση τῆς καμάρας, ταπεινός, μὲ πλίνθινο δάπεδο. Πάνω στίς πλίνθους διατηροῦνται σήματα ὅπως Θ, σταυρός, βέλη (πίν. Ζα-γ). Στὴ δευτέρη φάση, πού δὲ φαίνεται νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πρώτη, γίνεται πολυτελής μὲ τὴν προσθήκη ὀρθομαρμάρωσης καὶ θολωτῆς ὀροφῆς. Τότε τὸ δάπεδο καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ τάφου καλύφθηκαν μὲ κουρασάνι γιὰ τὴ στερέωση τῶν μαρμάρων (πίν. Ηα-β). Μέσα στὸ μείγμα πού χρησιμοποιήθηκε ὡς ὑπόστρωμα τῆς ὀρθο-

μαρμάρωσης διακρίνονται μεγάλα κομμάτια πλίνθων. Για τη στερέωση των μαρμάρων χρησιμοποιήθηκαν καρφιά. Στην τρίτη φάση αφαίρεσαν μία πλίνθο από το μέσο περίπου των μακρών πλευρών του τάφου, ώστε να σχηματισθεί εγκάρσια, σε σχέση με την υπόλοιπη καμάρα τοξοειδής κατασκευή, που έδινε στην όροφή του σταυρικού σχήμα. Οι πλίνθοι της κατασκευής αυτής έχουν διαφορετικές διαστάσεις ($0.40 \times 0.35 \times 0.04$) από τις πλίνθους της υπόλοιπης καμάρας, σχήμα κύκλο και άρμό διαφορετικού πάχους. Ίσως ή σταυρική όροφή του τάφου έφερε άνοιγμα στο κέντρο, που καλυπτόταν με τετράγωνη πλάκα, όπως συνέβαινε και στον Άγιο Δημήτριο. Έκει ή πλάκα είναι μεγαλύτερη από το άνοιγμα του δρύγματος, φέρει μονόγραμμα του Χριστού, μικρή όπη στο κέντρο και θεωρήθηκε από τον άνασκαφέα ως mensa martyrum του τάφου. Από την όπη αυτή έκαναν χοές με λάδι ή κρασί έως τη θήκη των λειψάνων, που για το λόγο αυτό έφερε συνήθως όπες¹. Τέλος στην τέταρτη και τελευταία φάση του τάφου κάλυψαν με παχύ στρώμα άσβεστοκονιάματος τη σταυρόσχημη μετατροπή της τρίτης φάσης και κατασκεύασαν ξανά όροφή με άπλη καμάρα (πίν. Ηγ). Η τελευταία αυτή μετασκευή πρέπει να συνδέεται χρονικά με την ίδρυση της παρακείμενης βασιλικής.

Άσφαλής χρονική προσέγγιση των μετασκευών του τάφου δεν είναι εύκολο να γίνει. Το μόνο στοιχείο στο όποιο μπορούμε να στηριχθούμε για κάποιο χρονικό προσδιορισμό είναι οι πλίνθοι, που χρησιμοποιήθηκαν στο υπόστρωμα της όρθομαρμάρωσης και στην κατασκευή της όπερψωμένης καμάρας. Πλίνθοι με άνάλογα σχήματα διακρίνονται σε πεσμένο τόξο του Γαλεριανού συγκροτήματος, άπέναντι από το Πυροσβεστείο, που προέρχονται πιθανότατα από μεταγενέστερη έπισκευή. Οι διαστάσεις τους είναι $0.30 \times 0.40 \times 0.035$ μ. και το πάχος του άρμου 0.04 μ.

Ύποθέτουμε ότι ό τάφος Ι ως λατρευτικός, ίσως χρησίμευε ως έγκαινιο και στήριζε την Άγια Τράπεζα. Όταν ιδρύθηκε ή βασιλική πιθανόν να μετέφεραν εκεί τα όστα και ό τάφος μας έξακολούθησε να λατρεύεται ως κενόταφιο.

1. Γ. και Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Η βασιλική του Άγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης (Άθήνα 1952) 61 - 63.

Οι τάφοι

Στη βόρεια κεραία του σταυρού περιέχονται οι τάφοι ΙΙ, με σωζόμενο μήκος 2 μ. και πλάτος 0.55 μ. (πίν. Ηδ), και ΙΙΙ, με σωζόμενο μήκος 1 μ. και πλάτος 0.70 μ. (πίν. Θα), που καταστράφηκαν από τον άγωγο του δρόμου. Έχουν όποκίτρινο έπίχρισμα και δεν σώζουν την καμάρα. Από τα τυπολογικά τους χαρακτηριστικά διατηρείται μόνο ή θέση της πέτρας που διευκόλυνε την κάθοδο στον τάφο.

Στη δυτική κεραία του σταυρού περιέχονται οι τάφοι ΙV, με διαστάσεις 2.15×0.80 μ. (πίν. Θβ), V, με διαστάσεις 2.25×0.90 μ. και VI που σώζεται σε μήκος 1.05 με πλάτος 0.80 μ. (πίν. Θγ).

Οι παραπάνω τάφοι παρουσιάζουν πολλές όμοιότητες και ίσως χτίστηκαν μαζί. Ήταν μακροσκεπάστοι και έφεραν στο κάτω τμήμα τους επένδυση από όρθομαρμάρωση, όπως δείχνει το παχύ κουρασάνι, που διατηρείται άκόμη σποραδικά στην κάτω έπιφάνεια των τοίχων. Από τον τοιχογραφικό τους διάκοσμο δε σώθηκε παρά μόνο διακοσμητική ταινία κόκκινου χρώματος που όρίζεται από μαύρες γραμμές. Στο βόρειο τοίχο του τάφου VI σώζονται και οι λεπτές μαύρες γραμμές που περιέβαλαν σαν κάδρα τις συνθέσεις.

Στη νότια κεραία του σταυρού υπάρχουν άλλοι τρεις τάφοι. Από αυτούς ό VII με διαστάσεις 2×0.55 μ. έχει κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, ενώ οι VIII και IX, διαστάσεων 2.25×0.70 μ. (πίν. Θδ) είναι παράλληλοι μεταξύ τους και ακολουθούν την κατεύθυνση των υπόλοιπων τάφων. Παρουσιάζουν πολλές όμοιότητες και φαίνονται σύγχρονοι. Άσπρο έπίχρισμα καλύπτει την έσωτερική τους έπιφάνεια. Από ένα κομμάτι μαρμάρινης πλάκας που βρέθηκε στην έπιφάνεια του τάφου IX θεωρήσαμε ότι ίσως ήταν αρχικά κιβωτιόσχημοι. Άργότερα όμως πρέπει να έγιναν καμαρωτοί, αφού σώζεται ή γένεση της καμάρας των τάφων VIII και IX.

Η κατεύθυνση του τάφου VII έρμηνεύεται από διάθεση έξοικονόμησης χώρου για έναν άκόμη τάφο στην ίδια κεραία. Για τον ίδιο προφανώς λόγο ό τάφος IX άντικατέστησε έναν παλιότερο, ίχνη του όποίου διακρίνονται στη ΝΑ. γωνία του. Ό παλιότερος αυτός τάφος είχε όποκίτρινο έπί-

χρισμα, ὁμοιο με τῶν τάφων II καὶ III, ποὺ ἐξετάσαμε παραπάνω.

Τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ κτιρίου καταλαμβάνουν οἱ τάφοι X καὶ XI, ποὺ ἐμφανίζουν πολλές συγγένειες. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ X διατηρεῖται σὲ μῆκος 3 μ. καὶ πλάτος 1 μ., ἐνῶ ὁ XI (πίν. Ia), σώζεται σὲ μῆκος 2.60 μ. καὶ σὲ πλάτος 1.05 μ. Ἦταν καμαρωτοὶ καὶ πολυτελεῖς, με ὀρθομαρμάρωση ποὺ ἐφθανε ὡς τὴ γένεση τῆς καμάρας. Ὁ X σώζει ἴχνη ἀπὸ τὴν κάλυψη τοῦ δαπέδου του με μάρμαρο. Ἀνάλογο δάπεδο πρέπει νὰ εἶχε καὶ ὁ τάφος XI, ὁ ὁποῖος διατηρεῖ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τρία σκαλοπάτια σὲ θέση λίθινου ἀναβαθμοῦ, ποὺ ἐπενδύονται ἐπίσης με μάρμαρο. Στὸ βόρειο τοῖχο του διατηρεῖται τμήμα τοιχογραφίας ποὺ ἀποτοιχίσθηκε (πίν. Ib). Εἰκονίζει ἕνα ὑδρόφιλο φυτὸ σὲ πράσινο χρῶμα, πλαίι στὸ ὁποῖο στέκεται τὸ κάτω τμήμα μιᾶς ἀνθρώπινης μορφῆς με κόκκινο χιτῶνα. Πλατιά κόκκινη ταινία ποὺ ὀρίζεται με μαῦρες λεπτότερες γραμμὲς περιβάλλει ὅλη τὴ σύνθεση, ἐνῶ μιὰ ἄλλη λεπτὴ μαῦρη γραμμὴ χωρίζει τὴν ἐπιφάνεια σὲ ὀρθογώνια κάδρα.

Τὸ δάπεδο

Ἄν καὶ δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα, ὑποθέτουμε ὅτι τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου ἦταν στρωμένο με μαρμαρίνες πλάκες. Κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ ἦταν ἐγκιβωτισμένοι οἱ τάφοι ποὺ περιγράψαμε.

Ἐσωτερικὴ διακόσμηση

Τὰ σπαράγματα τῶν ψηφιδωτῶν, ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ σταυρικοῦ κτιρίου, προϋποθέτουν διακόσμηση γιὰ τοὺς τοίχους του με πολυχρῶμα ψηφιδωτά.

Στέγαση

Τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα συνηγοροῦν γιὰ στέγαση τοῦ σταυρικοῦ κτιρίου ἀνάλογη με τοῦ μαυσωλείου τῆς Galla Placidia. Στὸ ἐσωτερικὸ τέσσερις καμάρες κάλυπταν τὶς κεραίες τοῦ σταυροῦ, ἐνῶ στὸν κεντρικὸ χῶρο ὑπῆρχε ἑλαφρὰ ὑπερυψωμένος θόλος, τετράγωνος ἐξωτερικά, ποὺ στεγαζόταν με τετρακλινὴ στέγη.

Χρονολόγηση καὶ ἀπόδοση τοῦ Μαρτυρίου

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλὴ στοιχεῖα ἐκτὸς ἀπὸ τὶς διαφορὲς στὴ

μορφολογία τῶν τάφων καὶ τῶν πλίνθων καὶ τὸ σταυρικὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου.

Θὰ νόμιζε κανεὶς πὼς ὁ ἀρχαιότερος τάφος τοῦ κτιρίου εἶναι ὁ τάφος I τῆς ἀψίδας. Οἱ πλίνθοι ὁμοῦ τοῦ δαπέδου του προδίδουν μεταγενέστερη κατασκευή. Πλίνθοι με ἀνάλογα σχήματα (βέλη, Θ ἢ σταυρὸ) βρέθηκαν σὲ πολλὰ παλαιοχριστιανικά κτίρια τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ εἶναι ὀπωσδὴποτε μεταγενέστερα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ πιστεύουμε ὅτι ὁ τάφος εἶναι σύγχρονος με τὸ κτίριο, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 4ου αἰ.

Περισσότερο παλαιοχριστιανικὴ ὄψη παρουσιάζουν οἱ II καὶ III, ποὺ ἔχουν καταστραφεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ τὸν ἀγωγό. Ἐχουν ὑποκίτρινο κονίαμα καὶ διασώζουν λίθινο ἀναβαθμὸ γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς καθόδου στὸν τάφο. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους ἂν καὶ δὲν ὑπάρχουν εὐρήματα ποὺ θὰ ἔδιναν κάποια χρονικά ὄρια, προτείνουμε τὸ β' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ., με βάση τὶς παρατηρούμενες ὁμοιότητες με ἄλλους τάφους τοῦ ἴδιου νεκροταφείου καὶ ιδιαίτερα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς.

Ἐναν παρόμοιο τάφο ἀντικατέστησε ὁ IX τῆς νοτίας κεραίας. Οἱ τάφοι VII, VIII καὶ IX τῆς κεραίας αὐτῆς νομίζουμε ὅτι θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. ἢ μία-δύο δεκαετίες ἀργότερα. Τὸ στενὸ τους σχῆμα θυμίζει τοὺς τάφους ποὺ ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1978 στὴν προέκταση τῶν ἐγκαταστάσεων τοῦ Νοσοκομείου Ἁγίου Δημήτριος. Μολονότι καὶ οἱ τάφοι ἐκεῖνοι δὲν ἔδωσαν εὐρήματα, ὡστόσο ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ μιὰ ραβδωτὴ οἰνοχόη ποὺ βρέθηκε σ' ἕναν ἀπὸ αὐτοὺς, μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν σχετικὰ στὸν 4ο αἰ.

Γιὰ τοὺς τάφους IV, V καὶ VI τῆς δυτικῆς κεραίας με τὴν κόκκινη διακοσμητικὴ ταινία ποὺ περιέβαλε τὶς ζωγραφικὲς συνθέσεις, οἱ ὁποῖες δυστυχῶς δὲ σώθηκαν, προτείνουμε μιὰ χρονολόγηση στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. Ἀνάλογη πλατιά ταινία περιβάλλει τὶς τοιχογραφίες καὶ ἄλλων τάφων τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς Πελεκανίδης¹ χρονολόγησε στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ.

1. S. PELEKANIDIS, Gli affreschi paleocristiani ed

Οἱ τάφοι Χ καὶ ΧΙ μὲ τὴν κλίμακα καθόδου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο εἶναι οἱ τελευταῖοι τοῦ κτίσματος, στὸ ὁποῖο δὲ φαίνεται νὰ εἶχε προβλεφθεῖ ἐξαρχῆς θέση γι' αὐτούς. Τοποθετημένοι στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου μοιάζουν συμπεσιμένοι καὶ πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι, γιατί ἔχουν κοινὸ τὸ διαχωριστικὸ τους τοῖχο. Παρόμοιοι τάφοι βρέθηκαν στὰ θεμέλια τοῦ Κολυμβητηρίου καὶ ἕνας στὸν ἄξονα τοῦ Ἱεροῦ τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι αὐτοὶ ἔχουν μικρότερες διαστάσεις καὶ εἶναι λιγότερο πολυτελεῖς. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ.

Ὁ Grabar ὑποστήριξε ὅτι τὰ παρεκκλήσια πού στέγαζαν τάφους ἁγίων ἔπαιρναν σχῆμα σταυρικό¹. Τὸ σχῆμα αὐτὸ εἶχε μεγάλη διάδοση καὶ χρησιμοποιήθηκε κατεξοχὴν γιὰ μαυσωλεῖα. Τὸ πιὸ γνωστὸ σταυρικὸ μαυσωλεῖο πού σώζεται εἶναι τῆς Galla Placidia στὴ Ραβέννα, πού χρονολογεῖται στὸ β' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.

Ἀπ' ὅλους τοῦ σταυρικοῦ ναοὺς πού ἀνασκάφηκαν μεγαλύτερη ἀντιστοιχία παρουσιάζει μὲ τὸ κτίριο πού μελετοῦμε τὸ μικρὸ σταυρικὸ παρεκκλήσι τῆς Κριμαίας². Πρόκειται γιὰ ἕνα κτίριο γεμάτο τάφους, πού βρίσκεται μερικὰ μέτρα βορειότερα ἀπὸ μιὰ μεγάλη σταυρικὴ βασιλική. Ὁ Grabar τὸ θεωρεῖ πραγματικὸ μαρτύριο γιατί ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὴ βασιλικὴ παρεμβάλλεται ἕνα ἄλλο νεκρικὸ παρεκκλήσι, πού ὑποδηλώνει πρόθεση ταφῆς σὲ ἄμεση γειτονία μὲ αὐτό. Ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς θεωρεῖ τὰ μνημεῖα τῆς Κριμαίας περισσότερο ἀρχαῖα ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τῆς Μ. Ἀσίας, γιατί νομίζει ὅτι παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐθεντικῶν μαρτυρίων.

Μὲ βάση τὴ χρονολόγησή τοῦ μνημείου τῆς Κριμαίας, πού θεωρεῖται κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. καὶ τὰ σφραγίσματα τῶν πλίνθων τοῦ κεντρικοῦ τάφου Ι, προτείνουμε νὰ χρονολογηθεῖ τὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδοσίου Α' (379 - 395).

Μὲ τὴν ἑλληνικὴ λέξη μαρτύριο προσδιορίζεται ὁ ναὸς πού χτίζεται πρὸς τιμὴ κάποιου μάρτυρα

καὶ περιέχει τὸν τάφο του. Τὰ μαρτύρια δὲν ἦταν στὴν ἀρχὴ ναοὶ γενικῆς λατρείας, ἀλλὰ ἀπλὰ προσευκτήρια ἀφιερωμένα στὴν ἰδιαίτερη λατρεία κάποιου τοπικοῦ μάρτυρα³. Θεωροῦμε τὸ εὐρημά μας μαρτύριο, ἐπειδὴ βρίσκεται μέσα σὲ νεκροταφεῖο, στεγάζει τάφο καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ταφές. Μιὰ τέτοια ἐρμηνεῖα ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἀπόψη τοῦ Grabar, πού ὑποστήριξε ὅτι τὰ μαρτύρια στὴ Δύση ἦταν μαυσωλεῖα προσαρτημένα στὶς κοιμητηριακὲς βασιλικές⁴.

Ἀνάλογα παραδείγματα ἔχουμε στὴν Ἑλλάδα τὸ μαρτύριο τοῦ ἁγίου Λεωνίδα στὴν Ἀθήνα⁵ καὶ τῶν ἑπτὰ μαρτύρων στὴν Κόρινθο⁶.

Τὸ πρόβλημα τῆς χρονικῆς σχέσης τοῦ μαρτυρίου καὶ τῆς παρακείμενης βασιλικῆς δὲν τὸ τίγουμε ἐδῶ, γιατί δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ ἀκόμη ἡ ἀνασκαφὴ τῆς. Ὡστόσο ἔχουμε τὴ γνώμη ὅτι τὰ δύο κτίρια δὲν ἀπέχουν πολὺ χρονικὰ μὲ προτεραιότητα πάντοτε στὸ μαρτύριο.

Γύρω ἀπὸ τὸ κτίριο πού μελετοῦμε παρατηρεῖται μεγάλη συγκέντρωση τάφων μεμονωμένων ἢ κατὰ συστάδες, πού παρέχουν ἐνδείξεις ταφῶν ad sanctos. Μὲ βάση τὸ δεδομένο αὐτὸ πρέπει νὰ θεωρήσουμε τὸ κτίριο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου ὡς κοιμητηρικὸ παρεκκλήσι, ὅπου ὁ μάρτυρας εἶχε κατατεθεῖ in corpore. Τὸ ὅτι βρέθηκαν στὰ θεμέλιά του παλιότεροι ἀπὸ τὴ χρονολογία κατασκευῆς τοῦ τάφου, ἐρμηνεύεται ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὅταν ἰδρύθηκε τὸ κτίριο ἔκριναν καλὸ νὰ συμπεριλάβουν σ' αὐτὸ κάποιους παλιότερους τάφους, γιατί σχετίζονταν μὲ πολὺ σημαντικὰ γιὰ τὴν ἐκκλησία τῆς Θεσσαλονίκης πρόσωπα.

Γιὰ τὸ χρόνο καὶ τρόπο καταστροφῆς τοῦ μαρτυρίου, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα. Ἀπὸ ἕνα στρώμα πυρᾶς πού παρατηρήθηκε σ' ἕνα σημεῖο τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοῖχου τῆς βασιλικῆς κοντὰ στὸ μαρτύριο συμπεραίνουμε ὅτι καὶ τὰ δύο κτίρια καταστράφηκαν ταυτόχρονα ἀπὸ πυρκαγιά. Τὰ λιγιστὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ τῆς βασιλικῆς δὲν πηγαίνουν πέρα ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. Γιὰ

3. Ὁ.π. I 404.

4. Ὁ.π. I 104.

5. Ὁ.π. I 336.

6. D. PALLAS, Les monuments paléochrétiens en Grèce de 1959 - 1973 (Roma 1977) 156 - 163. Β. ΣΤΙΚΑΣ, Ἀνασκαφὴ κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Παλαιᾶς Κορίνθου, ΠΑΕ 1962 (1966) 51 - 56.

i più antichi mosaici parietali di Salonicco (Collana di Quaderni di antichità ravennati cristiane e bizantine), Ravenna 1963, πίν. 8 καὶ 9.

1. A. GRABAR, *Martyrium*² (London 1972) I 155.

2. Ὁ.π. I 158.

τῆ χρονολόγησι τῆς καταστροφῆς τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἀναφέρουν κάποιες διαφωτιστικὲς πληροφορίες. Στὸ δεύτερο θαῦμα τῆς διήγησος τοῦ Ἀωνόμου¹, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ μιὰν ἀποτυχημένη πολιορκία τῆς πόλεως διαρκείας τριαντατριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τοὺς Ἀβαροσλάβους, ὑπάρχει ἡ ἐξῆς πληροφορία: Ὁ τῶν πολεμίων ἔξαρχος χαγάνος, ὡς παντελῶς ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως καταπιυθεὶς προσέταξε πάντας τοὺς ἔξω τῆς πόλεως σεβασμίους ναοὺς περὶ παραδοθῆναι, ὁμοίως δὲ καθῆσαι καὶ πάσας τὰς τῶν προαστείων οἰκίσεις, ἐπαπειλεῖν μὴ ἀναχωρεῖν τῶν ἐνταῦθα ἀλλὰ καὶ ἕτερα πλεῖστα ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἀπωλείᾳ πρὸς συμμαχίαν ἔθνη κατὰ τῆς ἡμῶν πόλεως ἐπισπάσασθαι. Τὸ γεγονός αὐτὸ συνέβη κατὰ τοὺς εἰδικοὺς στὸ α' μισθὸ τοῦ 7ου αἰ. Τελευταῖα ὁ Lemerle προτείνει νὰ τοποθετηθεῖ στὰ 618². Ἡ χρονολογία αὐτὴ σήμανε τὸ τέλος γιὰ πολλοὺς ναοὺς μαρτύρων, ἔξω ἀπὸ τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης.

Μετὰ τὴν ἀναχώρησι τῶν Ἀβάρων οἱ Θεσσαλονικεῖς θὰ φρόντισαν ὅπως οἱ ναοὶ νὰ μεταφέρουν μέσα στὴν πόλιν ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς ποὺ φυλάγονταν στοὺς ἔξω ναοὺς, γιὰ τὴν ἀσφάλειαν τῶν καιρῶν καὶ οἱ συνεχιζόμενες ἐπιδρομὲς δὲν ἐπέτρεπαν τὴν ἀνοικοδόμησίν τοις. Ἄλλωστε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἀωνόμος³ στὸ 3ο θαῦμα τῆς διήγησός του, ἐπακολούθησαν οἱ θεηλατοὶ σεισμοί, ποὺ ὀλοκλήρωσαν ὅπως οἱ ναοὶ τὸ ἔργο τῆς καταστροφῆς. Ὁ Lemerle⁴ τοποθετεῖ τοὺς σεισμοὺς αὐτοὺς στὰ 620.

Ἀπὸ τότε τὸ νεκροταφεῖο μὲ τὸ μαρτύριο καὶ τὴ βασιλικὴ ἐγκαταλείπονται. Ὁ χώρος μεταβάλλεται σὲ ἐρειπιῶνα καὶ ἀφήνεται στὴν ἐγκατάλειψιν, μὲ ἀποτέλεσμα μέσα σὲ λίγα χρόνια νὰ σβῆσει κάθε ἀνάμνησίν του. Ὁ Ἀωνόμος⁵ συνεχιστῆς τοῦ Ἰω. Θεσσαλονικέως ὁμολογεῖ μερικὰ χρόνια ἀργότερα στὰ AS ὅτι: *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ἐχεμύθως καὶ μυστηριωδῶς τὰ τίμια σώματα τῶν*

μαρτυρούντων ἁγίων ἐν γῆ κατετίθεισαν, ὡς μηδὲ μέχρι νῦν τηλαυγῶς μηδενὸς τῶν ἐν αὐτῇ μαρτυροσάντων ἁγιοδόχους θήκας γνωσθῆναι, ὅσοι τυγχάνοιεν ἀποκείμενοι πληρῆς τῆς σεμνοτάτης καὶ παναγίας παρθένου Ματρῶνας. Τὰ ἴδια ὑποστήριξε λίγα χρόνια πρὶν, ἀλλὰ χωρὶς ἀναφορὰ σὲ συγκεκριμένο μάρτυρα, ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐσέβιος⁶ σὲ ἐπιστολὴν τοῦ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μαυρίκιον (582 - 602). Προφανῶς ὅταν ὁ Εὐσέβιος ἀπαντᾷ τὰ τῶν μαρτύρων λείψανα κατακρῦψαι δεῖν ὠθήθησαν οὕτως, ὡς μηδενὶ τῶν πάντων τὸν τόπον γινώσκουσιν πληρῆς ἐκείνων αὐτῶν τῶν τῆς ἁγίας κοινωνησάντων ταφῆς, ἐκφράζει τὴν ἔλλειψιν ὅπως οἱ διαθήσεως νὰ προσφέρει λείψανα τῶν ἐντοπίων μαρτύρων στὸν αὐτοκράτορα.

Τὸ τελευταῖο πρόβλημα ποὺ θέτει τὸ μαρτύριο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀφορᾷ τὸ μάρτυρα στὸν ὁποῖο ἀνήκει ὁ τάφος τῆς ἀψίδας καὶ τὰ πρόσωπα στὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν οἱ τάφοι, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὰ θεμέλια τοῦ μαρτυρίου. Ὅλοι γενικὰ οἱ ἐρευνητὲς συμφωνοῦν στὸ ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτῆ οἱ τάφοι τῶν ἐπισκόπων δὲ συγγέονται ποτὲ μὲ τοὺς τάφους τῶν κοινῶν θνητῶν⁷. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐρμηνεύεται σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λατρείας τῶν ἐπισκόπων, ποὺ τὸν 4ο καὶ 5ο αἰ. γνώρισε παράλληλα μὲ τὴν λατρεῖαν τῶν μαρτύρων μεγάλη ἀνθισιν, ὅπως φανερώνει τὸ συριακὸ μαρτυρολόγιον τοῦ 411, ὅπου ἐνοποιοῦνται οἱ κατάλογοι ἐπισκόπων καὶ μαρτύρων. Στὴν ἀρχὴν τὰ μνημόσυνα τῶν ἐπισκόπων ἦταν λιγότερο ἐπίσημα ἀπὸ τῶν μαρτύρων καὶ κατὰ τὴν θεῖαν εὐχαριστίαν ἡ πρώτη θέσι δινόταν στοὺς μάρτυρες καὶ ἡ δευτέρη στοὺς ἐπισκόπους. Μὲ τὸ χρόνο ἡ διάκρισις ἀνάμεσα στοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς μάρτυρες ἐξέλιπε καὶ μέχρι τὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ὅλος ὁ ἐπισκοπικὸς κατάλογος, ἐκτὸς ἀπὸ μερικοὺς ἀναξίτους, ἀποτελοῦσε μέρος τοῦ μαρτυρολογίου⁸.

Γι' αὐτὸ ἔχουμε τὴ γνώμην ὅτι οἱ τάφοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὰ θεμέλια τοῦ μαρτυρίου θὰ μπορούσαν νὰ συσχετισθοῦν μὲ ἐπισκόπους ἢ ἄλ-

1. P. LEMERLE, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Demétrius I (Paris 1979) 189.

2. Ὁ. π. II, Commentaire (Paris 1981) 103.

3. Ὁ. π. I 193 κέ.

4. Ὁ. π. II 110.

5. T. TAFEL, De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica³ (London 1972) Prolegomena XLV.

6. Ὁ. π. Prolegomena LXIII.

7. RENÉ CROZET, Chapelles et basiliques funéraires en France, Actas del VIII Congr. Inter. Arq. Crist. Barcelona 1969, 247. JEAN LASSUS, L'architecture chrétienne d'Afrique, Actas del VIII Congr. Inter. Arq. Crist. Barcelona 1969, 121.

8. D.A.C.L. λ. martyr, σ. 2247.

λα διακεκριμένα μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 4ου αἰ. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἡ ποικιλία τῶν τάφων τοῦ μαρτυρίου, ποὺ εἶναι δυνατὸ νὰ καλύπτει τὴ χρονικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέλιξή τους μέσα στὸν ἴδιο αἰώνα. Τὸ γεγονός αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μικρὸ ἀριθμὸ τῶν τάφων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν (10), ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι οἱ παραπάνω τάφοι θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μιὰ σειρὰ ἐπισκόπων¹, ποὺ νὰ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο (305 - 335) καὶ νὰ περιλαμβάνει τὸν Ἰωάννη, τὸν Ἀέτιο (342 - 347), τὸν Εἰρήνιο (355), τὸν Ἀσχόλιο (384), τὸν Ἀνούσιο (384 - 407) καὶ πιθανῶς τὸ Ροῦφο, μαζί μὲ μερικὰ ἀκόμη σημαντικὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀνάλογα φαινόμενα ξεχωριστῆς ταφῆς ἐπισκόπων σὲ ἰδιαίτερα παρεκκλήσια παρατηρήθηκαν σὲ πολλὲς νεκροπόλεις, ὅπως στὰ Τίπασα τῆς Ἀλγερίας², στὴν Τουλούζ τῆς Γαλλίας κ.ά.

Ἐρχόμαστε τώρα στὸ πρόβλημα τοῦ μάρτυρα στὴ μνήμη τοῦ ὁποίου ἦταν ἀφιερωμένο τὸ μαρτύριο. Στὴν προσπάθεια ἀπόδοσής του σὲ συγκεκριμένο ἅγιο χρησιμοποίησαμε τοὺς βίους τῶν θεσσαλονικέων μαρτύρων ποὺ ἔχουν ἐκδοθεῖ, τὸ Συναξάριο Κωνσταντινουπόλεως³ καὶ τοὺς βίους τῶν θεσσαλονικέων ἀγίων ἀπὸ τὸ Μηνολόγιο Βασιλείου, ποὺ παραθέτει ὁ Tafel καθὼς καὶ τὴ θεμελιακὴ ἐργασία τοῦ Delehayé⁴.

Ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ τῶν θεσσαλονικέων μαρτύρων φαίνεται πὼς μόνο ἓνα μικρὸ ποσοστὸ πέρασε στὸ μαρτυρολόγιο. Γιὰ λίγους ἀπ' αὐτοὺς ὑπάρχουν στὸ συναξάριο ἢ τοὺς βίους τοπογραφικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸν τόπο μαρτυρίου ἢ τῆς ταφῆς τους. Ἐχομε τὴ γνώμη ὅτι γιὰ ὄσους μάρτυρες ἀναφέρεται στὸ συναξάριο κάποια τοπογραφικὴ ἐνδειξη, γι' αὐτοὺς πρέπει νὰ ὑπῆρχαν καὶ μαρτύρια. Τὴν ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύει ἡ ἀνεύρεση ἀπὸ

τὸ Perdrizet⁵ στὰ θεμέλια τοῦ Νοσοκομείου Ἁγίου Δημήτριος μιᾶς λατινικῆς ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς (Domesticus positus ad Do (mnum) Ioan(nem) dat sol(idos) tres et semis pro memoriam). Ἡ ἐπιγραφή μαρτυρεῖ τὴν ἀγορὰ ἐνὸς τάφου δίπλα σ' ἓνα ναὸ κάποιου ἀγνωστοῦ μάρτυρα μὲ τὸ ὄνομα Ἰωάννης. Στὸν κατάλογο τῶν θεσσαλονικέων μαρτύρων ἀναφέρονται δύο ἅγιοι μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ στὰ AS Ἰουνίου. Ὁ Leclercq⁶ ὑποθέτει ὅτι στὴ θέση αὐτὴ πρέπει νὰ ὑπῆρχε ἓνας τάφος μάρτυρα, ἀποψη ποὺ ἐνισχύει πιθανόν ὅσα ὑποστηρίξαμε παραπάνω.

Προχωροῦμε τώρα στὴν ἐξέταση τῶν βίων τῶν θεσσαλονικέων μαρτύρων ἀκολουθώντας τὸ ἐορτολόγιο τοῦ συναξαρίου.

Τὴν 1η Ὀκτωβρίου γιορτάζεται ἡ μνήμη τοῦ μάρτυρα Δομνίνου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἀναφέρονται στὸ συναξάριο τὰ ἑξῆς: *ὅν ὁ τύραννος ἐν διαφόροις μάστιξιν αἰκησάμενος, ἐκέλευσεν ἐν ὑψηλῷ τόπῳ κατ' ἀνατολὰς συντριβῆναι τὰ σκέλη· καὶ τούτου γενομένου τὴν ψυχὴν ἀφῆκεν ὁ ἅγιος.*

Στις 13 Ὀκτωβρίου ἀναφέρεται θεσσαλονικεὺς μάρτυς Φλωρέντιος, ποὺ κάηκε στὴν πυρά. Δὲν ὑπάρχει μνεία τοῦ τόπου ταφῆς του.

Στις 26 τοῦ ἴδιου μηνὸς τιμᾶται ἡ μνήμη τοῦ μεγαλομάρτυρα καὶ πολιούχου ἀγίου Δημητρίου. Ὡς ἀρχικὸ μαρτύριο τοῦ ἀγίου πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅλη ἡ κρύπτη κάτω ἀπὸ τὸ Ἱερὸ Βῆμα τῆς βασιλικῆς. Μιὰ ἀνάλογη κρύπτη μαρτύριο, ποὺ ἀποκαλύφθηκε πρόσφατα κάτω ἀπὸ τὴν ἀψίδα μιᾶς βασιλικῆς, στὴν πόλη Niculitel τῆς Ρουμανίας⁷, χτίστηκε κατὰ τὸν ἀνασκαφέα ταυτόχρονα μὲ τὸ ναὸ στὸ τέλος τοῦ 4ου, ἀρχὲς 5ου αἰ.

Στις 27 Ὀκτωβρίου εἶναι ἡ μνήμη τοῦ ἀγίου Νέστορα, τοῦ ὁποίου ὁ ναὸς βρισκόταν ΝΔ. τῆς βασιλικῆς, πιθανόν στὴ θέση τοῦ μεταγενέστερου Fetiyé τεκέ. Ἡ Passio altera τοῦ Ἀνωμόμου ἀναφέρει ὅτι μετὰ τὸ φόνου τοῦ Λυαίου, ὁ

1. L. PETIT, Les évêques de Thessalonique, EO IV, 1901, 137 κέ.

2. RENÉ CROZET δ.π. καὶ P. A. FÉVRIER, Travaux et découvertes en Algérie, Actas del VIII Cong. Inter. de Arq. Crist. Barcelona 1969, 300.

3. H. DELEHAYÉ, Synaxarium Constantinopolitanum (Bruxelles 1902).

4. H. DELEHAYÉ, Les origines du culte des martyrs (Bruxelles 1933).

5. P. PERDRIZET, Inscr. de Salonique, Mél. d'arch. et d'hist. XXV, 1905, 188 - 90 καὶ H. DELEHAYÉ, Les origines 231.

6. D.A.C.L. λ. Salonique, σ. 710.

7. I. BARNEA, Un martyrium descopetit la Niculitel, Studii și cercetari de Istorie Veche 24, 1973, 123 κέ. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Χ. Μπακαρτζῆ ποὺ μοῦ παραχώρησε φωτοαντίγραφο τῆς παραπάνω ἀνακοίνωσης.

Μαξιμιανὸς διέταξε νὰ μεταφέρουν τὸ Νέστορα ἔξω ἀπὸ τὴ Χρυσὴ Πύλη, ὅπου τὸν ἀποκεφάλισε ὁ προτέκτωρ Μινουκιανός¹. Ὁ Lemerle² θεωρεῖ ἀξιο προσοχῆς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἴδιο πρόσωπο ἀναφέρεται ὡς ἐκτελεστὴς καὶ τοῦ μάρτυρα Ἀλεξάνδρου σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιτομὴ τοῦ βίου του, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω.

Στὶς 9 Νοεμβρίου τὸ ἀνατολικὸ Συναξάριο τιμᾷ τῆς μνήμης τοῦ μάρτυρα Ἀλεξάνδρου τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ, πού ταυτίστηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Halkin μὲ τὸν ὁμώνυμό του Ἀλέξανδρο Πύδνης. Καὶ οἱ δύο μαρτύρησαν μὲ ἀποκεφαλισμό. Τὸ μη-νολόγιο Βασιλείου ἀναφέρει ὅτι ὁ ἅγιος Ἀλέξανδρος τάφηκε στὴ Θεσσαλονίκη. Καί, λαβὼν αὐτὸν σπεκουλάτωρ καὶ ἐκβαλὼν τὸ ξίφος πρὸς τὸ ἀποκεφαλισαί, ἴστατο ἐκπεπληγμένος. Καὶ εἶπεν βασιλεὺς πρὸς αὐτόν, τί ἔστηκας καὶ οὐ πληροῖς τὸ προσταχθέν σοι; ὁ δὲ ἔφη ὀπτασίαν θεωρῶ καὶ εἰμὶ ἔντρομος. Αἰτησάμενος δὲ ὁ ἅγιος ὤραν προσευχῆς καὶ λαβὼν ἠῤῥατο καὶ εὐθὺς ἐπλήγη ὑπὸ τοῦ σπεκουλάτορος. Εἶδε δὲ ὁ βασιλεὺς τέσσαρας ἀγγέλους ὀφικεύοντας τὴν ψυχὴν τοῦ ἁγίου. Καὶ διὰ τοῦτο δέδωκε τοῖς αἰτησαμένοις θάψαι τὸ λείψανον αὐτοῦ ἐν πόλει Θεσσαλονίκῃ. Ὁ Tafel συμπληρώνει στὸ τέλος (Ecclesiam ejus nondum Inveni. In menologio vide imaginem palatii imperatori antiquam.)

Στὶς 30 Δεκεμβρίου τιμᾷται ἡ μνήμη τῆς ἁγίας Ἀνυσίας, πού μαρτύρησε ἀφοῦ χτυπήθηκε μὲ ξίφος στὴν πλευρά. Σώζονται δύο βίοι τῆς ἁγίας³, στὸ ὄνομα τῆς ὁποίας μαρτυρεῖται καὶ ναὸς στὴν πόλη. Στὸν πρῶτο βίο ἀναφέρονται γιὰ τὴν ταφή τῆς ἁγίας τὰ ἑξῆς: Τὸ σῶμα ταύτης τὸ καθαρὸν τε καὶ τίμιον χριστιανῶν οἱ φιλομάρτυρες ἀνελόμενοι καὶ ὄσα νόμοις ἐπὶ τούτῳ τελῶσαντες ψαλμοῖς καὶ ὕμνοις ἐν τόπῳ σεβασμίῳ κατέθεντο τριακοστὴν Νοεμβρίου ἐπέχοντος. Στὸ δεύτερο βίο, πού φαίνεται μεταγενέστερος καὶ πιθανότατα ἔχει λάβει ὑπόψη του τὸν προηγούμενο, ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: Τὸ σεμνὸν δὲ καὶ ἅγιον τῆς ὁσίας λείψανον οἱ περὶ ταῦτα σπουδαῖοι ἄνδρες ἐλάβειν χριστιανοὶ καὶ ζήλωται τῶν ἁγίων ἄραν-

τες καὶ ἀξίως κηδεύσαντες μύροις καὶ ὀνόνοις εἰλήσαντες, ἀπέθεντο ἔξω τῆς Κασσανδρεωτικῆς Πύλης, ὡς ἀπὸ σταδίων δύο, ἐξ ἀριστερᾶς τῆς λεωφόρου, εὐκτῆριον οἶκον ἐπιδομησάμενοι. Ἀπὸ τὴν παράθεση τῶν βίων συμπεραίνει κανεὶς ὅτι ὁ β' βίος ἔχει ὑπόψη του τὸ συγκεκριμένο ναὸ τῆς ἁγίας, πού ἦταν μετόχι τῆς Μ. Ἰβήρων.

Στὶς 27 Μαρτίου, τιμᾷται ἡ μνήμη τῆς ἁγίας Ματρῶνας, τῆς ὁποίας μαρτυρεῖται στὸ Συναξάριο ναὸς μέσα στὴν πόλη καὶ μονὴ ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Γιὰ τὸν τρόπο τοῦ θανάτου καὶ τῆς ταφῆς τῆς λέγονται τὰ ἑξῆς: Ταύτης φασὶ τὸ ἅγιον λείψανον τὴν Παντίλαν ἀπὸ τοῦ τείχους εἶναι κάτω, ὅπερ οἱ χριστιανοὶ λαβόντες κατέθεντο πλησίον τῆς λεωφόρου. Μετὰ δὲ τὸ παρελθεῖν τὸν διωγμὸν Ἀλέξανδρος ὁ ἐπίσκοπος οἶκον εὐκτῆριον δειμάμενος ἔνδον τῆς πόλεως τὸ ἅγιον αὐτῆς λείψανον κατέθηκε. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνουμε ὅτι τὸ ἀρχικὸ μαρτύριο τῆς ἁγίας ἦταν μέσα στὴν πόλη, ἐνῶ ἀργότερα, ἄγνωστο πότε, ἰδρύθηκε μοναστήρι ἔξω ἀπὸ αὐτὴν ἀφιερωμένο στὴ μνήμη τῆς.

Ναὸς τῆς ἁγίας Ματρῶνας, πού βρισκόταν στὴν ὁδὸ καθόδου τῶν Σλάβων ἀναφέρεται στὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Δημητρίου. Στὸ 12ο θαῦμα ὁ Ἰωάννης ἱστορεῖ⁴: Εἶτα καθορῶσι ἐπὶ τὸ πεδίον τοῦ σεβασμίου σηκοῦ τῆς χριστοφόρου μάρτυρος Ματρῶνης πληθὺν βαρβαρικὴν. Στὸ 13ο θαῦμα⁵ ὁ ἴδιος συγγραφέας διηγεῖται: Καὶ πρώτη εὐθὺς ἐπισκίασις τοῦ πανενδόξου μάρτυρος Δημητρίου γεγένηται, ἐν τῷ ἀμαυρωθῆναι αὐτοὺς τῇ νυκτὶ ἐκείνῃ καὶ περὶ τὸ φρούριον τῆς καλλινίκου μάρτυρος Ματρῶνης ὥρας ἱκανὰς ἐνασχοληθῆναι, νομίσαντες ἐκεῖνο τὴν πόλιν καθεστηκέναι. Ἀπὸ τὰ μέχρι σήμερα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα πού ὑπάρχουν στὴ διάθεσή μας υποθέτουμε ὅτι ἡ θέση τοῦ ὄχυρωμένου αὐτοῦ ναοῦ, βρισκόταν πιθανότατα στὴν περιοχὴ τῆς Ν. Εὐκαρπίας, ὅπου τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1981 ἀνασκάφηκε στὰ θεμέλια οἰκοπέδου ἰσχυρὸς τοῖχος μὲ πύργο, ἐνῶ στὴ γύρω περιοχὴ ἐντοπίσθησαν διάσπαρτα παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Κατὰ πληροφορίες κατοίκων τῆς περιοχῆς ἕνας ὁμοίος τοῖχος σώζεται πίσω ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο τσιμέντων Titan. Δεδομένου ὅτι ἡ περιοχὴ αὐτὴ βρίσκεται στὴν ὁδὸ καθόδου

1. M. XATZHIΔΑΝΟΥ, ὁ.π. 41.

2. P. LEMERLE, ὁ.π. II 75.

3. J. VITEAU, Passions des Saints Écaterine et Pierre d'Alexandrie, Barbara et Anysia (Paris 1897) 107 - 111.

4. P. LEMERLE, ὁ.π. I 126.

5. Ὁ.π. I 135.

τῶν Σλάβων καὶ ἐφόσον ἄλλες ἀνασκαφές δὲ μᾶς διαψεύσουν, μὴ τέτοια ὑπόθεση δὲ φαίνεται ἐντελῶς ἀβάσιμη. Τὰ γεγονότα τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Σλάβων τοῦ 13ου θαύματος, τοποθετοῦνται ἀπὸ τὸν Lemerle¹ στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Φωκᾶ (602 - 610) καὶ ἀκριβέστερα στὶς 26 Ὀκτωβρίου τοῦ 604.

Στὶς 4 Ἀπριλίου εἶναι ἡ μνήμη τῶν μαρτύρων Θεοδούλου καὶ Ἀγαθόποδος, ποὺ βρῆκαν τὸ θάνατο μὲ πνιγμὸ στὸ βυθὸ τῆς θάλασσας. Στὸ βίο τοῦ Ὁσίου Δαυιδ² θεωρεῖται γνωστὴ ἡ θέσις ὅπου πνίγηκαν. Τὸ πλοῖον πλησιάσαν τῇ πόλει ὤρησεν πρὸς δυσμὰς τῆς πόλεως ἐν ᾧ τόπων ἐρρίφθησαν τὰ σώματα τῶν ἁγίων Θεοδούλου καὶ Ἀγαθόποδος ὑπὸ τῶν ἀσεβεστάτων καὶ ἀθεωτάτων Μαξιμιανοῦ καίσαρος καὶ Φανστίνου ἡγεμόνος. Αὐτὰ συνέβαιναν, ὅταν ἦταν ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης ὁ Ἀριστείδης, ποὺ ἡ ἐπισκοπεία του τοποθετεῖται λίγο πρὶν τὸ 535, ἔτος μεταφορᾶς τῆς ἐδρας τοῦ ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τὸ Σίρμιο στὴ Θεσσαλονίκη³.

Στὶς 16 Ἀπριλίου ἐορτάζεται ἡ μνήμη τῶν τριῶν μαρτύρων Εἰρήνης, Ἀγάπης καὶ Χιονίας. Μαρτυρεῖται ναὸς στὸ ὄνομά τους, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, πολὺ κοντὰ στὸ τεῖχος. Στὰ πρακτικὰ τῆς δίκης τους, ποὺ ἔχουν διασωθεῖ, ἀναφέρονται πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τους. Μὲ τὴν κατηγορία ὅτι ἐκρυσαν χριστιανικὰ βιβλία ὠδηγήθησαν στὸν ἐπαρχο τῆς πόλης Δουλίτιο. Ἐπειδὴ ἀρνήθησαν νὰ θυσιάσουν, χτυπήθηκε πρώτη μὲ βέλος ἡ Εἰρήνη, ἐνῶ οἱ ἄλλες δύο κάρηκαν σὲ πυρὰ σὲ ὑψηλὸ τόπο, στὸ δυτικὸ μέρος τῆς πόλης. Στὸ 12ο θαῦμα ὁ ἐπίσκοπος Ἰωάννης περιγράφοντας μὴ ἐπιδρομὴ τῶν Σλάβων ἐναντίον τῆς Θεσσαλονίκης μνημονεύει ναὸ τῶν τριῶν αὐτῶν μαρτύρων: *μέχρι τοῦ σεβασμίου τεμένους τῶν τριῶν μαρτύρων Χιονίας, Ἀγάπης καὶ Εἰρήνης, ὅπου ὡς ἴστε βραχυτάτω διαστήματι τοῦ τῆς πόλεως τεύχους ἀφίστηκεν*⁴. Ὁ ναὸς αὐτὸς τοποθετεῖται ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Πύργο τοῦ Ἀγάλματος ἢ Ναμάζια κουλέ, στὴ θέσις τοῦ

ἄλλοτε τεκὲ δερβισάδων Ντζελαλεδὶν Ρουμπή.

Στὴ Θεσσαλονίκη ἀναφέρονται ἀκόμη καὶ ἄλλοι ναοὶ μαρτύρων, ὅπως τῆς ἁγίας Πελαγίας ποὺ εἰκονίζεταν μαζὶ μὲ τὴν ἁγία Ματρώνα στὰ χαμένα ψηφιδωτὰ τοῦ βόρειου κλίτους τοῦ ἁγίου Δημητρίου⁵. Ναὸς τῆς δὲ σώθηκε ὡστόσο σὲ πολλές βυζαντινὲς πηγές καὶ μέχρι τὴν πρώιμη Τουρκοκρατία μαρτυρεῖται ὁμώνυμη συνοικία⁶ στὸ κέντρο τῆς πόλης, ποὺ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὴ συνοικία τῆς ἁγίας Σοφίας.

Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης ἀναφέρει ναὸ στὸ κέντρο τῆς πόλης πρὸς τιμὴ τῶν Καλυτηγῶν μαρτύρων καὶ τοῦ συμπαρτηρῆσαντος Μάρκου, ποὺ γιορτάζουν στὶς 28 Σεπτεμβρίου. Γιὰ τὸν παραπάνω ναὸ ὁ ἴδιος μᾶς πληροφορεῖ: *Ναὸς αὐτοῖς ἐγγήγεσται ἀστεῖος καὶ οὐκ ἀνάξιος λόγου καὶ ὁ τῆς Μητροπόλεως οἶκος αὐτὸν ἀμφέπει*⁷. Πρόκειται γιὰ μὴ ἐκκλησία πολὺ κοντὰ στὸ μητροπολιτικὸ μέγαρο, ποὺ τοποθετεῖται βορείως τῆς ἁγίας Σοφίας.

Ἐνας ἄλλος χαμένος ναὸς ἀπιερωμένος σὲ μάρτυρα, εἶναι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Σώζοντος⁸, στὸν ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸ βίο τοῦ ἁγίου Εὐθυμίου τοῦ νέου, τάφηκε ὁ πνευματικὸς πατέρας τοῦ Εὐθυμίου, Θεόδωρος: *ἐν τῷ τοῦ μάρτυρος Σώζοντος δόμῳ*.

Ἄλλοι ναοὶ μαρτύρων ποὺ ἀναφέρονται στὴ Θεσσαλονίκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ γνωστὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Μηναῖ, εἶναι ἓνα μικρὸ μοναστήρι τῶν Σαραντα Μαρτύρων⁹, ποὺ βρισκόταν στὴ συνοικία τοῦ Ὀμφαλοῦ. Σύμφωνα μὲ μιὰν ὁμιλία τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης Λέοντα μαθηματικοῦ¹⁰ ποὺ ἐκφωνήθηκε τὸ 842, στὴν ὁποία ἀναφέρεται *οἰκησις πρὸς τῷ Φάλλῳ, ὁ καθηγητῆς Γ. Μπακαλάκης*¹¹

5. A. GRABAR, ὁ.π. II 98.

6. JANIN, Les églises et les monastères des grands centres byzantines (Paris 1975) 405.

7. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Ὁ Kanunnâme καὶ οἱ Χριστιανοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, Μακεδονικά ΙΘ, 1979, 358.

8. T. TAFEL, ὁ.π. 144.

9. JANIN, ὁ.π. 411 καὶ H. DELEHAYÉ, ὁ.π. 231.

10. Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗΣ, Ἄγνωστα τοπογραφικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Μακεδονικά 5, 1961 - 63, 1 - 14.

11. VITALIEN LAURENT, Une homélie inédite de l'archevêque de Thessalonique Léon le philosophe sur l'annonciation, Mélanges Eugène Tisserant τ. II Orient Chrétien (Città del Vaticano 1964) 281 κέ.

11. Γ. ΜΠΑΚΑΛΑΚΗΣ, Ἱερὸ Διονύσου καὶ φαλλικὰ δρώ-

1. Ὁ.π. II 80.

2. VALENTIN ROSE, Leben des heiligen David von Thessalonike (Berlin 1887).

3. L. PETIT, ὁ.π. 144.

4. P. LEMERLE, ὁ.π. 126.

υποστήριξε, ότι η συνοικία του Φαλλού μετονομάσθηκε από παραφθορά σε Όμφαλου. Η συνοικία αυτή τοποθετείται δυτικά της ρωμαϊκής αγοράς, στην περιοχή του μεγάλου αρχαϊκού ναού του θεομαίου Διονύσου, μερικά αρχιτεκτονικά λείψανα του οποίου βρέθηκαν στη συμβολή των οδών Κρυστάλλη και Διοικητηρίου.

Μετά τη σύντομη εξέταση των βίων των Θεσσαλονικέων μαρτύρων, η έρευνά μας προσανατολίσθηκε σε τρεις μάρτυρες, για τους οποίους τα συναξάρια αναφέρουν σαφώς ότι πραγματοποιήθηκε ταφή. Πρόκειται για την άγια Άνυσία, την Ματρώνα και τον άγιο Αλέξανδρο.

Απόδοση του μαρτυρίου στην άγια Ματρώνα αποκλείεται από τις πηγές, που αναφέρουν ότι ο ναός της βρισκόταν στην οδό καθόδου των Σλάβων. Όπως είναι γνωστό, οι Σλάβοι κατά τις επιδρομές τους ακολουθούσαν το ρού του Βαρδάρη ποταμού, που βρίσκεται δυτικά της πόλης.

Απόδοση του μαρτυρίου στην άγια Άνυσία, που ο ναός της περιγράφεται στο υπό έκδοση έγγραφο της Μ. Ίβήρων του 1154¹, ως σταυρική βασιλική, κάτω από το ιερό της οποίας υπήρχε κρύπτη σταυρική με τη λάρνακα της μάρτυρος στη βόρεια κεραία, αποκλείεται από το κείμενο του βίου της. Εκεί δηλώνεται καθαρά ότι ο ναός βρισκόταν άριστερά της λεωφόρου, δηλαδή είχε ως όριο τη βόρεια παρυφή της οδού. Πρέπει να σημειώνουμε ότι στον περιορισμό του Απελμενέ² του 1301 ο ναός της άγιας Άνυσίας τοποθετείται στο δυτικό τμήμα της πόλης. Το 1321 οι Περγαμηνός και Φαρισαίος διορθώνουν τον παλιό περιορισμό: "Εξωθεν και προς ανατολήν. Ο ίδιος ναός αναφέρεται και στον περιορισμό του πρωτοκυνηγοῦ Ίω. Βατάτζη του 1341³. [Δεδομένου ότι τα παραπάνω έγγραφα μᾶς πληροφοροῦν, πῶς τὸ μετόχι τῆς ἁγίας Άνυσίας κατεῖχε καὶ ἄλλη ἔκταση, δὲ μᾶς ξενίζει τὸ

ὅτι σὲ χρυσόβουλο τοῦ Ίω. Καντακουζηνοῦ τοῦ ἴδιου αἵωνα, ἀναφέρεται ἡ ἁγία Άνυσία στὸ ὕψος τῆς Πύλης τῶν Ἀσωμάτων⁴: Κατὰ τὴν αὐτὴν θεόσωστον πόλιν, ἐξωθεν τῆς Πύλης τῶν Ἀσωμάτων μονόθριον τιμώμενον εἰς ὄνομα τῆς ἁγίας Άνυσίας, μετὰ γῆς πλησίον ἐκ προσενέξεως.

Γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πρόωρη ἡ ταῦτιση τῆς κοιμητηριακῆς βασιλικῆς τῆς οδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου μετὰ τὸ ναὸ τῆς ἁγίας Άνυσίας. Ὑποθέτουμε ὅμως, ὅτι τὸ ἀρχικὸ σταυρικὸ μαρτύριο τῆς ἁγίας ἐνδέχεται νὰ ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸ συνώνυμό της διάδοχο τοῦ Ἀσχαλίου ἐπισκοποῦ Ἀνύσιο καὶ ὅτι κατὰ τὴν ἐπέτειο τῆς μνήμης τῆς τελοῦσαν καὶ μνημόσυνο τοῦ ἐπισκόπου Ἀσχαλίου ἢ Ἀχολίου. Ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ δημιουργία κοινῆς ἐορτολογικῆς μνήμης γιὰ τοὺς δύο ἁγίους καὶ ὅτι στὶς 30 Δεκεμβρίου παράλληλα μετὰ τὴν ἁγία Άνυσία τιμᾶται ἡ μνήμη τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονικῆς Ἀσχαλίου. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι ἐνῶ ὁ βίος τῆς ἁγίας ἀναφέρει ὡς ἡμέρα ταφῆς τῆς τὴν 30ῆ Νοεμβρίου, στὰ συναξάρια ἡ μνήμη τῆς γιορτάζεται τὶς 30 Δεκεμβρίου καὶ ὅτι ἡ μνήμη τοῦ Ἀσχαλίου τὴν ἡμέρα αὐτὴ ἔχει ἐκπέσει ἀπὸ τὰ ἐορτολόγια καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ διατηρεῖται στὸ Μέγα Ὡρολόγιο.

Ἡ πρόσφατη δημοσίευση μιᾶς ἐπιτομῆς τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὸν Φ. Δημητρακόπουλο⁵, πού περιέχεται στὸν Ἀθηναϊκὸ κώδικα 2108 (πρώην Γυμνασίου Θεσσαλονικῆς 39), ἔδωσε μιὰ νέα κατεύθυνση στὴν προσπάθεια ἐντοπισμοῦ τοῦ μάρτυρα γιὰ τὸν ὅποιο κτίσθηκε τὸ μαρτύριο. Ἦδη ἀπὸ τὸν Halkin ἔχουν ταυτισθεῖ σὲ ἓνα καὶ μόνο ἅγιο οἱ ὁμώνυμοι ἅγιοι Ἀλέξανδρος Πύδνης καὶ Ἀλέξανδρος Θεσσαλονικῆς⁶. Σύμφωνα μετὰ τὸ συναξάριο Κωνσταντινουπόλεως

μενα στὴ Θεσσαλονίκη. Συνέδριο «Ἀρχαία Μακεδονία» III, Σεπτέμβριος 1977. Τὴν περὶληψὴ τῆς ἀνακοίνωσης αὐτῆς ἔφειλα στὸν κ. Χ. Μπακιρτζῆ.

1. Ἐφημερίδα Μακεδονία, 24 Ἰανουαρίου 1982.

2. F. Dölger, Aus den Schatzkammern des heiligen Berges (München 1948) ἀρ. 66/7, 70/1, 72/73.

3. F. Dölger, Sechs Byzantinische Praktika des 14 Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon, Abhandl. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Philos. Hist. Klasse N.G. Heft 28, 1949.

4. Μ. ΓΕΔΕΩΝ, Πατριαρχικαὶ Ἐφημερίδες. Εἰδήσεις ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας. Ἱστορίας (1500 - 1912), Ἀθήνα 1936, 45.

Ἐυχαριστῶ τὴν δ. Α. Στουγιαννῆ, πού μοῦ ὑπέδειξε τὴν παραπομπή.

5. Φ. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἅγιος Ἀλέξανδρος Πύδνης ἢ Θεσσαλονικῆς, Ἑλληνικά 29, 1976, 267 κέ.

6. F. HALKIN, La prétendue Passion inédite de S. Alexandre de Thessalonique, Recherches et documents d'hagiographie byzantine, Bruxelles 1971 (Subsidia Hagiographica, 51) 92 - 94.

ἡ μνήμη τοῦ Ἀλεξάνδρου Θεσσαλονίκης τιμᾶται στίς 9 Νοεμβρίου καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου Πύδνης στίς 14 Μαρτίου. Στὴ λατινικὴ παράδοση τὸ μαρτυρολόγιο Ἱερωνύμου ἀναφέρει στίς 14 Μαρτίου μνήμη τοῦ Ἀλεξάνδρου Θεσσαλονίκης, ἐνῶ ἀργότερα τὸ ρωμαϊκὸ μαρτυρολόγιο σημειώνει στίς 9 Νοεμβρίου τὴ μνήμη τοῦ ἐπίσης στὴ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἐπιτομὴ τοῦ βίου του, ἡ ὁποία ἀναδημοσιεύεται παρακάτω, παρέχει ὀρισμένα πολὺ διαφωτιστικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ πρόβλημα ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ καὶ φανερῶνει μιὰ παλαιότατη λατρεία τοῦ ἁγίου. Ὁ Delehayé¹ ὑποστήριξε ὅτι ἡ λατρεία τοῦ μάρτυρα αὐτοῦ ἦταν πολὺ διαδομένη.

1. Οὗτος ὁ ἅγιος μάρτυς Ἀλέξανδρος ἦν ἐπὶ Μαξιμιανῶν τοῦ βασιλέως καὶ παραστάς τῷ βήματι καὶ προτραπεῖς θῆσαι τοῖς θεοῖς, ὡμολόγησεν τὸ ὄνομα τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ λέγων ὅτι «ἐγὼ ἕνα θεὸν μεμάθηκα πιστεῦναι καὶ προσκυνεῖν, τὸν ποιήσαντα ἡμᾶς καὶ ὑμᾶς». Ἐπικατηράσατο δὲ τῷ κόσμῳ τούτῳ τῷ ματαίῳ καὶ τοῖς ἄρχουσιν αὐτοῦ διὰ τὸ μὴ ἐπιγινῶναι αὐτοὺς τὸν κύριον. Καὶ ἀπειδοκῆσας τοῦ κόσμου τούτου ὁ ἅγιος Ἀλέξανδρος, ἐλάττισεν τὴν τράπεζαν ὅπου ἦν ἡ σπονδὴ ἐπικειμένη καὶ στραφείσα ἡ σπονδὴ ἐξεχόθη. Καὶ ὀργισθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐκέλευσεν αὐτὸν ἀπεινεχθῆναι ὑπὸ Μινουκιανοῦ προτίκτορος καὶ ἀποτηρηθῆναι. Καὶ ἐλκύσας τὸ ξίφος Μινουκιανός, ἰσθίκει ὡς ἐν ἐκστάσει· καὶ εἶπεν ὁ καῖσαρ πρὸς Μινουκιανόν. «Τί ἐστηκας καὶ οὐ πληροῖς τὸ προσταχθέν σοι ἐν τάχει;» Καὶ εἶπεν ὁ Μινουκιανός «βασιλεῦ, ἡ κεφαλὴ μου ὡς ὄρος ἐστὶν καὶ εἰμὶ ἐντρομος». 2. Ἦτησεν δὲ ὁ ἅγιος μάρτυς Ἀλέξανδρος ἔδωκε καὶ νιψάμενος τὰς χεῖρας προσηύξατο καὶ ἀνεβόησεν καὶ εἶπεν «ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος ὁ θεός». Καὶ ἐπέπαισεν αὐτὸν ὁ στρατιώτης. 3. Ἴδεν δὲ ὁ βασιλεὺς εὐθέως τέσσαρας ἀγγέλους λευχειμονοῦντας πῶς παρέλαβον τὸν μακάριον Ἀλέξανδρον καὶ ἀπήρχοντο εἰς τὰ ἐπουράνια καὶ μετενοεῖ ὅτι ἐποίησεν αὐτὸν ἀποθανεῖν. Καὶ στυγνοὶ ἦσαν οἱ μετ' αὐτοῦ Χριστιανοὶ καὶ εἶπεν αὐτοῖς ὁ βασιλεὺς «φοβεῖσθε μὴ καὶ ὑμεῖς ἀποθανεῖσθαι;» Καὶ εἶπαν «οὐχὶ κύριε· τὸ γὰρ ὑπὲρ Χριστοῦ ἀποθανεῖν ζῆσαι ἐστίν. Ἀλλὰ δεόμεθά σου ἵνα ἀξίως τῆς μαρτυρίας κηδευθῆ

ὁ ἀδελφός ἡμῶν Ἀλέξανδρος». Καὶ εἶπεν ὁ βασιλεὺς «τί ἐστὶν μαρτυρία;» Βίκτωρ ὁ στρατιώτης εἶπεν «ἐν τῷ ἡμετέρῳ νόμῳ βασιλεῦ, ὅστις ἂν ὑπὲρ Χριστοῦ ἀποθάνῃ, μάρτυς ἐστίν, καὶ πάντες οἱ Χριστιανοὶ συνερχόμενοι θάπτουσιν αὐτὸν δεόμεθα οὖν σου βασιλεῦ, ἐπισταλῆναι τοῖς ἐν Θεσσαλονίκη ἀδελφοῖς, ὥστε αἰσίως κηδευθῆναι αὐτόν». 4. Εἶξας οὖν ὁ βασιλεὺς ἐγραφεν οὕτως «Μαξιμιανός Καῖσαρ τοῖς Θεσσαλονικέων Χριστιανοῖς χαίρειν. Τὸν οὕτως ἐν τῷ ἡμετέρῳ νόμῳ καταφρονήσαντά μου καὶ κελουστῆντα ὑπ' ἐμοῦ ἀποθανεῖν, ἤδη ἀποστείλαντες τοὺς εἰωθότας ἀναλαμβάνειν τὰ τῶν μαρτυρούντων σώματα θάψατε. Ἐπεμψα γὰρ διὰ τοῦτο καὶ ἄκτον ἵνα διὰ τάχους ἅπαντες ἀναλάβετε τὸ λείψανον τοῦ μάρτυρος Ἀλεξάνδρου, ὡς γὰρ ὑμεῖς λέγετε ἐμαρτύρησεν.» Ἀπαντήσαντες οὖν οἱ ἀπὸ Θεσσαλονίκης ἀδελφοὶ εὐλαβεῖς ἀνέλαβον τὸ σῶμα τοῦ θεοφιλοῦς μάρτυρος καὶ ἔθηκαν εἰς ἀξίον τῆς ἐδραίας καὶ εὐσεβοῦς ὁμολογίας τόπον καλούμενον Θεωργίαι, πάντα πληρώσαντες τὰ ἐπὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ καὶ πίστευ ἀνεχώρησαν εἰς τὴν Θεσσαλονίκεν. Ἡ δὲ τοῦ μακαρίου μάρτυρος Ἀλεξάνδρου ψυχὴ, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς ὡμολόγησεν, ὑπὸ ἀγγέλων ἀνελήφθη εἰς τὰ ἐπουράνια διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, μεθ' οὗ τῷ Πατρὶ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος σὺν τῷ ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας.

Ἐνδεχομένως ὁ Ἀλέξανδρος, ποῦ δίδασκε τὸ Χριστιανισμὸ στὴ Θεσσαλονίκη, γιὰ τὸν ἴδιο λόγο ἐπισκέφθηκε τὴν Πύδνα, ὅπου συνελήφθη καὶ μαρτύρησε ἐκεῖ. Ἐξαιτίας τῆς ὀπτασίας τοῦ προτίκτορος, τὸ σῶμα του παραδίδεται στοὺς Χριστιανούς τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ ταφή, παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ ρωμαϊκοῦ νόμου, ποῦ λόγῳ τῆς ἐξάπλωσης τῆς λατρείας τους, ἐμπόδιζε τὴν παράδοση τῶν νεκρῶν μαρτύρων στοὺς χριστιανούς.

Ἀπὸ τὴν ἐπιτομὴ τοῦ βίου ὑπονοεῖται, ὅτι ὁ μάρτυρας τάφηκε στὴν Πύδνα. Ἐχομε ὁμῶς τὴ γνώμη ὅτι ὁ ἀξίος τῆς εὐσεβοῦς αὐτοῦ ὁμολογίας τόπος Θεωργίαι, ὅπου κατατέθηκε τὸ λείψανό του, πρέπει νὰ περιλαμβάνεται, λόγῳ τῆς σημασίας του, στὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης. Αὐτὸ ἐξηγεῖται ἂν δεχθοῦμε πῶς ἴσως ἀργότερα κάποιος ἐπίσκοπος, πιθανότατα ὁ Ἀσχόλιος, μετέφερε τὰ ὀστά τοῦ μάρτυρα στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ ταφή, μέσα στὴ χριστιανικὴ ἀγορὰ, ὅπου εἶχαν

1. H. DELEHAYÉ, ὁ.π. 230.

κατατεθεῖ προηγουμένως καὶ ἄλλα ἐπίλεκτα μέλη τῆς χριστιανικῆς κοινότητος τῆς πόλης.

Ὅπως μᾶς πληροφοροῦν οἱ ἐρευνητές, μετὰ τὸ πέραςμα τοῦ χρόνου ἡ ἡμέρα κατάθεσης τῶν λειψάνων τοῦ μάρτυρα σὲ ναὸ ἀπέκτησε τελικὰ ἴση σημασία μετὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἐπετείου του (ἡμέρα ταφῆς¹). Ἄν ὑποθέσουμε κάτι ἀντίστοιχο γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο, τότε εὐκόλα ἐρμηνεύεται ἡ μετάθεσις τῆς ἀρχικῆς ἡμέρας ἐορτασμοῦ του ἀπὸ τῆς 14 Μαρτίου (ἡμέρα ταφῆς) στὶς 9 Νοεμβρίου (ἡμέρα κατάθεσης). Μετὰ μιὰ τέτοια διαδικασία ἰδρύθηκε στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 4ου αἰ. τὸ μικρὸ σταυρικὸ μαρτύριο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου. Δὲ μπορεῖ βέβαια νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς μετὰ ἀσφάλεια, ὅτι ὁ μάρτυρας ποὺ κατατέθηκε ἐκεῖ εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος. Οἱ μόνοι λόγοι ποὺ συνηγοροῦν στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἀπόφης αὐτῆς εἶναι οἱ πληροφορίες τῶν συναξαριῶν ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος τάφηκε στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὅτι σωζόταν τὸ λείψανό του. Ἄν θεωρήσουμε βέβαια τὰ παραπάνω, τότε ὁ ἀξιὸς τῆς ἐδραίας καὶ εὐσεβοῦς ὁμολογίας τοῦ μάρτυρος τύπος, ὁ καλούμενος Θεωργία, θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ στὸ πιδ ἐπίσημο τμήμα τοῦ χριστιανικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου ἐκοιμήθησαν ἐν εἰρήῃ οἱ πρῶτοι καὶ ἐνδοξοὶ τῆς πόλης μᾶς ἐπίσκοποι.

Ἀπὸ ἓνα χρυσόβουλο τῆς Λαύρας τοῦ 964², πληροφοροῦμαστε ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ν. Φωκάς δώρισε στὴ Μονὴ αὐτῆς τὶς κἀρες τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ τοῦ ἐνδόξως ἀριστήσαντος καὶ ὑπὲρ τοῦ σωτήρος μου στερεῶς μαρτυρήσαντος ἐν Πόδι τῆς Θεσσαλίας ἀγίου Ἀλεξάνδρου, ποὺ φυλάγονταν στὸν εὐκτήριο οἶκο τοῦ ἀνακτορικοῦ τρούλου. Δυστυχῶς οἱ πηγὲς δὲ μᾶς παρέχουν στοιχεῖα ποὺ θὰ μᾶς βοηθοῦσαν νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῶν λειψάνων τοῦ ἀγίου Ἀλεξάνδρου ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη στὴν Κωνσταντινούπολη.

Πρῶτος ὁ Delehayé³ διατύπωσε τὴν ὑπόθεσις ὅτι ὁ ναὸς τῶν Καλυτηνῶν μαρτύρων ποὺ μνημονεύει ὁ Εὐστάθιος, ἦταν ἀφιερωμένος στὸν Ἀλέξανδρο Θεσσαλονίκης, ἀπὸ κοινοῦ μετὰ ἄλλους μάρτυρες. Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ

μαρτυρίου ἀπὸ τοὺς Ἀβάρους καὶ τὴν πιθανολογούμενη καταστροφὴ τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀγίου Μάρκου ἀπὸ τοὺς σεισμούς, οἱ Θεσσαλονικεῖς ἴδρυσαν πρὸς τιμὴν τους ἓνα κοινὸ ναὸ στὸ κέντρο τῆς πόλης. Ἡ ὑπαρξὴ βασιλικῆς στὸ ὄνομα τοῦ ἀγίου Μάρκου μαρτυρεῖται ἀπὸ ἓνα γράμμα τοῦ Γερμανοῦ πρὸς τὸν πάπα Ὀρμισδα, ποὺ χρονολογεῖται στὰ 519⁴. Δεδομένου ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτῆ εἶναι τὸ μόνο ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ βασιλικὴ τοῦ ἀγίου Μάρκου καὶ ἐπειδὴ οἱ πρόσφατες ἐρευνες γιὰ τὴν ἀγία Σοφία Α⁵, ποὺ ὑπῆρχε κάτω ἀπὸ τὸν σημερινὸ ναὸ, εἰδείξαν ὅτι καταστράφηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ., νομίζουμε ὅτι θὰ μπορούσε νὰ συσχετισθεῖ ἡ βασιλικὴ τοῦ ἀγίου Μάρκου μετὰ τὴν ἀγία Σοφία Α. Δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ βεβαιώσουμε κατὰ πόσο ὁ ναὸς τῶν δύο παραπάνω ἀγίων χρησιμοποίησε τμήμα τοῦ Ἱεροῦ τῆς ἀγίας Σοφίας Α, ἀλλὰ μετὰ βᾶση τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οἰκοπέδου Βακούρα⁶, κάτι τέτοιο φαίνεται πιθανόν.

Σὲ συνάρτησις μετὰ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ βασιλικὴ τοῦ ἀγίου Μάρκου ἐνδέχεται νὰ καταστράφηκε ἀπὸ τοὺς σεισμούς περίπου ταυτόχρονα μετὰ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ ἐπειδὴ τὰ ὀνόματα τῶν Καλυτηνῶν μαρτύρων εἶναι Ἀλφειὸς, Ζώσιμος, Ἀλέξανδρος καὶ Μάρκος, βρίσκει εὐκόλα κατὰ τὴ γνώμη μᾶς ἐξήγησις ἢ συσχέτισις τῶν δύο παραπάνω ἀγίων μετὰ τοὺς Καλυτηνοὺς μάρτυρες ποὺ συνέβη ἀργότερα.

Ἐπειτα ἀπ' αὐτὰ εἶναι φανερὸ πὼς σὲ μιὰ πόλιν ὅταν τὴ Θεσσαλονίκη, καμιά παράδοσις δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ σβῆσει ὀλοκληρωτικὰ. Τέλος πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι προσπαθώντας νὰ διαλευκάνουμε τὸ μῦθο τοῦ μαρτυρίου, ἔχουμε τὴ συναίσθησις ὅτι κατασκευάσαμε μιὰν ὑποθετικὴν, ἀλλὰ βασισιμένην στὰ πράγματα, ἀλήθεια.

Τὸ νεκροταφεῖο

Οἱ τάφοι ποὺ θὰ ἐξετάσουμε περιλαμβάνονται σ' ἓνα ἐκτεταμένο χριστιανικὸ νεκροταφεῖο, ποὺ

1. D.A.C.L. λ. *martyr*, σ. 2447.

2. P. LEMERLE, A. GUILLON, N. SYRONOS, Actes de Lavra I, des origines à 1204, Paris 1970, (Archives de l'Athos 5) no. 5. 103 - 6.

3. Φ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, δ.π. 273.

4. TAFEL, δ.π. 151.

5. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν στὴν Ἀγία Σοφία θὰ δημοσιευθοῦν ἀπὸ τὴν ὁμάδα ποὺ ἐπέβλεψε τὶς στερεωτικὲς ἐργασίες στὸ Μνημεῖο, μετὰ τὴν ἐποπτεία τῆς ἐφόρου κ. Χ. Τσιούμη.

6. ΛΔ 18, 1963, Β³ Χρονικά, 238 - 39.

αναπτύχθηκε σε χώρο παρθένο από προηγούμενες ταφές. Τόν πυρήνα του νεκροταφείου πρέπει να σχημάτισαν οι παλιότεροι τάφοι του μαρτυρίου, που αργότερα ενσωματώθηκαν σ' αυτό.

Ανασκάφηκαν συνολικά 70 καμαρωτοί τάφοι. Από αυτούς οι 11 περιλαμβάνονται στη θεμελίωση του μαρτυρίου, ένας αποκαλύφθηκε στον άξονα του Ίερού της βασιλικής, ενώ οι υπόλοιποι 58 ανασκάφηκαν στον περιβάλλοντα χώρο των δύο μνημείων, σε μιά έκταση 42 μ. κατά μήκος του δρόμου. Κτισμένοι με πέτρες, πλίνθους και κονίαμα οι τάφοι που ανασκάφηκαν ανήκουν σε συστάδες από τρεις, τέσσερις ή περισσότερους τάφους, ενώ λίγοι είναι μεμονωμένοι (πίν. Ιγ). Σε ελάχιστους, μόνο πέντε, διατηρήθηκαν ίχνη της καμάρας. Πρόκειται για τον τάφο που αποκαλύφθηκε στο Ίερό της βασιλικής και τους τάφους T39, 40, 42 και 45, που η καμάρα τους αποκαταστάθηκε με τη φροντίδα του αναστηλωτικού συνεργείου της Έφορείας. Σε 16 τάφους παρατηρήθηκε πέτρα που εξέχει στον ανατολικό ή το νότιο τοίχο για διευκόλυνση της καθόδου, ενώ άλλοι 15 διέθεταν για τον ίδιο λόγο κλίμακα με τρία σκαλοπάτια στον ανατολικό τοίχο. Μερικοί διατηρούν προσκέφαλο στη δυτική πλευρά. Ελάχιστοι, μόνο 9, σώζουν ζωγραφικό διάκοσμο, που περιορίζεται στις χρωματικές ζώνες που περιέβαλαν τις παραστάσεις. Δεν ξεπερνούν τους πέντε εκείνοι που διασώζουν τοιχογραφίες με αναγνωρίσιμο διακοσμητικό θέμα. Όλοι οι τάφοι είχαν συλληθεί από παλιά. Σκελετοί δε βρέθηκαν παρά μόνον ένας στον τάφο του Ίερού και δύο στον T53. Ορισμένοι είχαν δάπεδο στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες, που συλλήθηκε, ενώ άλλοι διέσωσαν δάπεδο με πλίνθους ή πατημένο χώμα. Ο προσανατολισμός τους είναι προς την Ανατολή. Οι διαστάσεις ποικίλλουν στο μήκος, από 1.75 μέχρι 2.70 μ. και σε πλάτος από 0.55, 0.75, 0.80, 0.90 μέχρι 1.80 μ. Οι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν για άλλεπάλληλες ταφές σ' όλο το διάστημα της λειτουργίας του νεκροταφείου, που τοποθετείται ανάμεσα στη βασιλεία του Κωνσταντίνου και το 618 μ.Χ., όπως είδαμε παραπάνω. Η χρονολόγηση που προτείνουμε αφορά την περίοδο κατασκευής των τάφων.

Σε επαφή με το νότιο έξωτερο τοίχο της βασιλικής ανασκάφηκαν οι T1 - 5 (παρένθ. πίν. Γ), που πρέπει να κτίστηκαν ταυτόχρονα, γιατί παρου-

σιάζουν πολλές ομοιότητες (πίν. Ιδ). Από αυτούς ο T1, που έντοπίστηκε στα όρια της ΔΕΘ έχει διαστάσεις 2.10 x 1 μ. και οι T2 και T3, που εφάπτονται στο δυτικό τοίχο του μαρτυρίου, έχουν αντίστοιχες διαστάσεις 2 x 0.80 μ. και 2.20 x 1 μ., ο T4 2 x 1.20 μ. και ο T5, που κάλυψε το κενό ανάμεσα στη βασιλική και το δυτικό σκέλος του σταυρού του μαρτυρίου 2.20 x 1.25 μ. Οι παραπάνω τάφοι καλύπτονται με λευκό επίχρισμα, διατηρούν ίχνη προσκεφαλαίου στη δυτική πλευρά και λίθινο αναβαθμό για διευκόλυνση της καθόδου στον ανατολικό τοίχο. Για τη χρονολόγησή τους, μολονότι δεν υπάρχουν ανασκαφικά στοιχεία, προτείνουμε το τέλος του 4ου αι., μετά την ίδρυση του μαρτυρίου.

Σε επαφή με το νότιο τοίχο του μαρτυρίου αποκαλύφθηκε το δάπεδο του T58, διαστάσεων 1.75 x 0.85 μ., που είναι στρωμένο με πλίνθους διαστ. 0.30 x 0.40 μ. Λευκό επίχρισμα κάλυπτε τους τοίχους του.

Στην ανατολική πλευρά της νότιας κεραίας προσκολλήθηκε μια συστάδα από τέσσερις τάφους. Πρόκειται για τον T6 (2.10 x 0.90 μ.), T7 (1.85 x 1 μ.), T9 (2.45 x 1.10 μ.) και T10 (2.30 x 0.80 μ.). Δε διασώζουν ιδιαίτερα τυπολογικά χαρακτηριστικά, εκτός από ένα επίχρισμα υποκίτρινο και πρέπει να χτίστηκαν μετά την ίδρυση του μαρτυρίου.

Σε επαφή με το βόρειο τοίχο της ανατολικής κεραίας του μαρτυρίου διαπιστώθηκε ο T8 (2.75 x 1.50 μ.), που διατηρεί λευκό επίχρισμα. Οι μεγάλες διαστάσεις του υπαγορεύονται από τις διαστάσεις της κεραίας του μαρτυρίου. Χρονολογείται μετά την ίδρυση του μαρτυρίου, μαζί με τους τάφους 1 - 5.

Στον T10 και το νότιο τμήμα της κεραίας του μαρτυρίου προσκολλάται η συστάδα των τάφων T11, 12, 15, 16, 17 και 20 (πίν. ΙΑα). Από τη συστάδα αυτή ο T11 έχει διαστάσεις 2 x 1.10 μ. και σώζει δάπεδο και προσκέφαλο από πλίνθους, ο T12 2 x 1.10 μ., ο T15 2.20 x 0.80 μ., ο T16 2.15 x 0.90 μ. και σώζει λίθινο αναβαθμό στο νότιο τοίχο, ο T17 2.20 x 0.90 μ. και ο T20 2.20 x 1.20 μ. με αναβαθμό στο νότιο τοίχο. Οι τάφοι αυτοί καλύπτονται με λευκό επίχρισμα και πρέπει να κατασκευάστηκαν μετά την ίδρυση του μαρτυρίου, στο τέλος του 4ου αι.

Ακολουθεί η συστάδα των τάφων T13, 14, 18, 19, 21, 22 και 23, που κατασκευάστηκε όπωσδήποτε μετά την προηγούμενη (πίν. ΙΑβ). Οι τάφοι αυτοί έχουν μεγαλύτερο πλάτος σε σχέση με τους προηγούμενους (παρένθ. πίν. Γ) και οι διαστάσεις τους είναι για τον T13 2×1.60 μ., τον T14 2×1.40 μ., T18 2.20×1.50 μ., T21 και T22 2×1.50 μ. και T23 2.30×1.30 μ.. Στο βόρειο τοίχο του T23 άκουμπά ένας άκομη τάφος, του οποίου σώζεται μόνο ο βόρειος τοίχος σε μήκος 2.10 μ. και σε πλάτος 1.50 μ. ο δυτικός, που καταστράφηκε από το φρεάτιο του δρόμου. Οι τάφοι αυτοί έχουν υποκίτρινο επίχρισμα και όπως συμπεραίνουμε από τους T21 και T23, που διατηρούν κλίμακες στον ανατολικό τοίχο, πρέπει να έφεραν τρεις βαθμίδες καθόδου στον ίδιο τοίχο. Στη συστάδα αυτή πρέπει να ανήκει και ο T24, του οποίου διατηρούνται μόνο ο ανατολικός με δύο κλίμακες καθόδου και τμήμα του νότιου τοίχου.

Από τη διακόσμηση του T23 σώθηκε μόνο η τοιχογράφηση του ανατολικού τοίχου, που αποτελείται από ένα άνθος και μια κόκκινη ζώνη πλάτους 10 εκ. που όριζεται με μαύρες λεπτές γραμμές. Έπάνω από τη ζώνη αυτή εικονίζεται ένα φυτό (πίν. ΙΑγ) με λεπτούς πράσινους μίσχους και άνθη κόκκινα, που γέρνουν ανάλαφρα, σά να τὰ κινεί ο άνεμος. Η τοιχογραφία αυτή που χαρακτηρίζεται για την ελευθερία της, αν και δεν αποτελεί έργο ιδιαίτερων αξιώσεων, είναι χαριτωμένη, ζωηρή και προδίδει την παρατηρητικότητα και την αγάπη του άγνωστου δημιουργού της για τη φύση. Χρονολογείται σε σχέση με τὰ ψηφιδωτά της Άχειροποίητου μετά τὰ μέσα του 5ου αϊ.

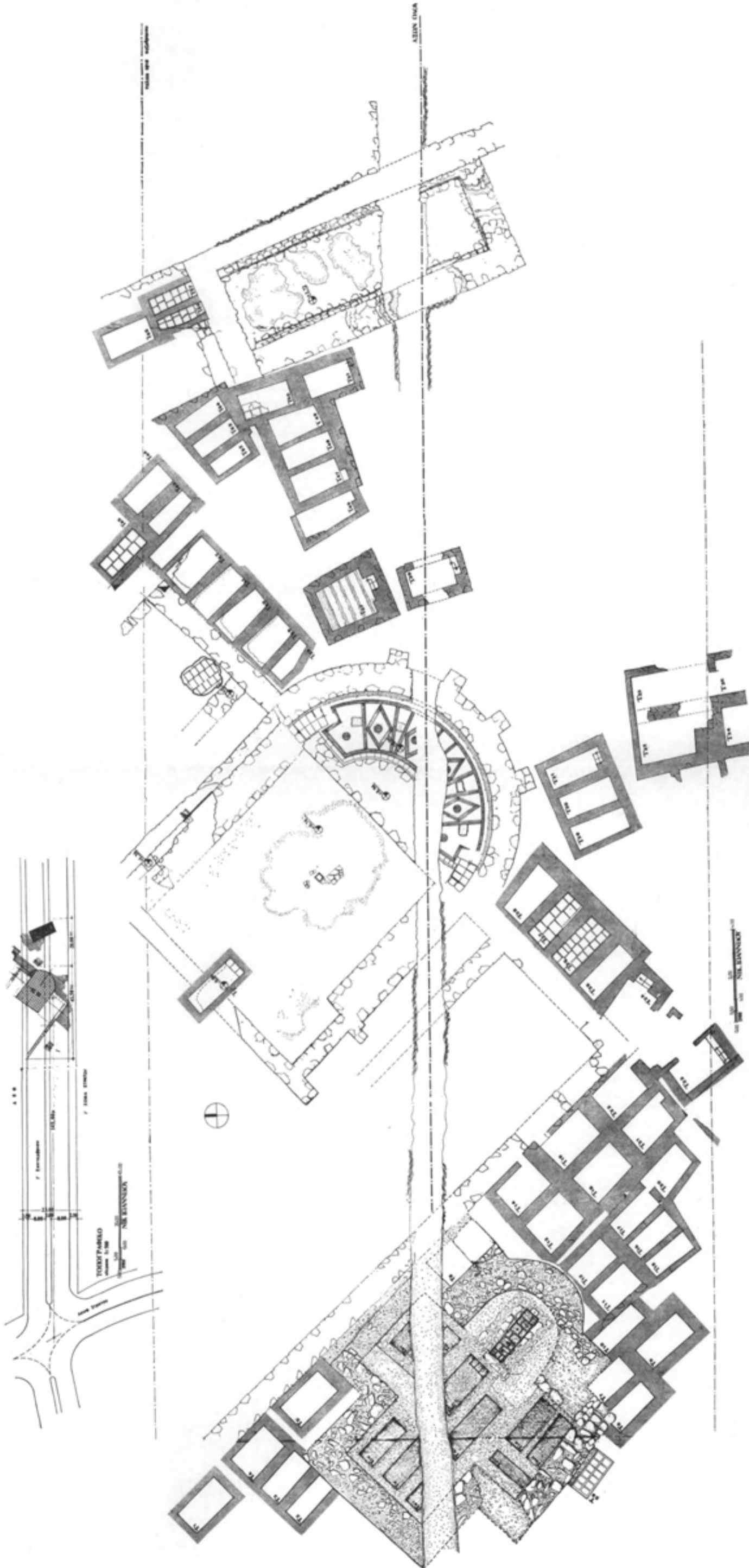
Στον ανατολικό τοίχο της βασιλικής άκουμπά η συστάδα τεσσάρων τάφων (πίν. ΙΒα), που αποτελείται από τον T 25 (2.50×0.80 μ.), T26 (2.40×1.05), T27 (2.30×1 μ.) και T28 (2.30×1.20 μ.), στο βόρειο τοίχο του οποίου διακρίνονται ίχνη ταινίας κόκκινου χρώματος. Οι T26 και T27 διατηρούν πλίνθινο δάπεδο. Ο βόρειος τοίχος του T26 διασώζει τοιχογράφηση που μιμείται αρχιτεκτονική διακόσμηση με θωράκια και κιονίσκους (πίν. ΙΒβ). Οι φολίδες των θωρακίων αποδίδονται με κόκκινο και μαύρο χρώμα και λευκό περίγραμμα. Οι κιονίσκοι με μαύρη λεπτή γραμμή επάνω σε άσπρο κάμπο. Αντίστοιχα

θέματα παρατηρούνται τόσο στη γλυπτική του 5ου αϊ., όσο και στα ψηφιδωτά της Άχειροποίητου και της Ροτόντας. Η τοιχογράφηση αυτή αν και χαρακτηρίζεται από κάποια ξηρότητα, μπορεί να χρονολογηθεί στο β' μισό του 5ου αϊ., ενώ οι υπόλοιποι τάφοι της ίδιας συστάδας φαίνονται πρωιμότεροι (τέλος 4ου αϊ.).

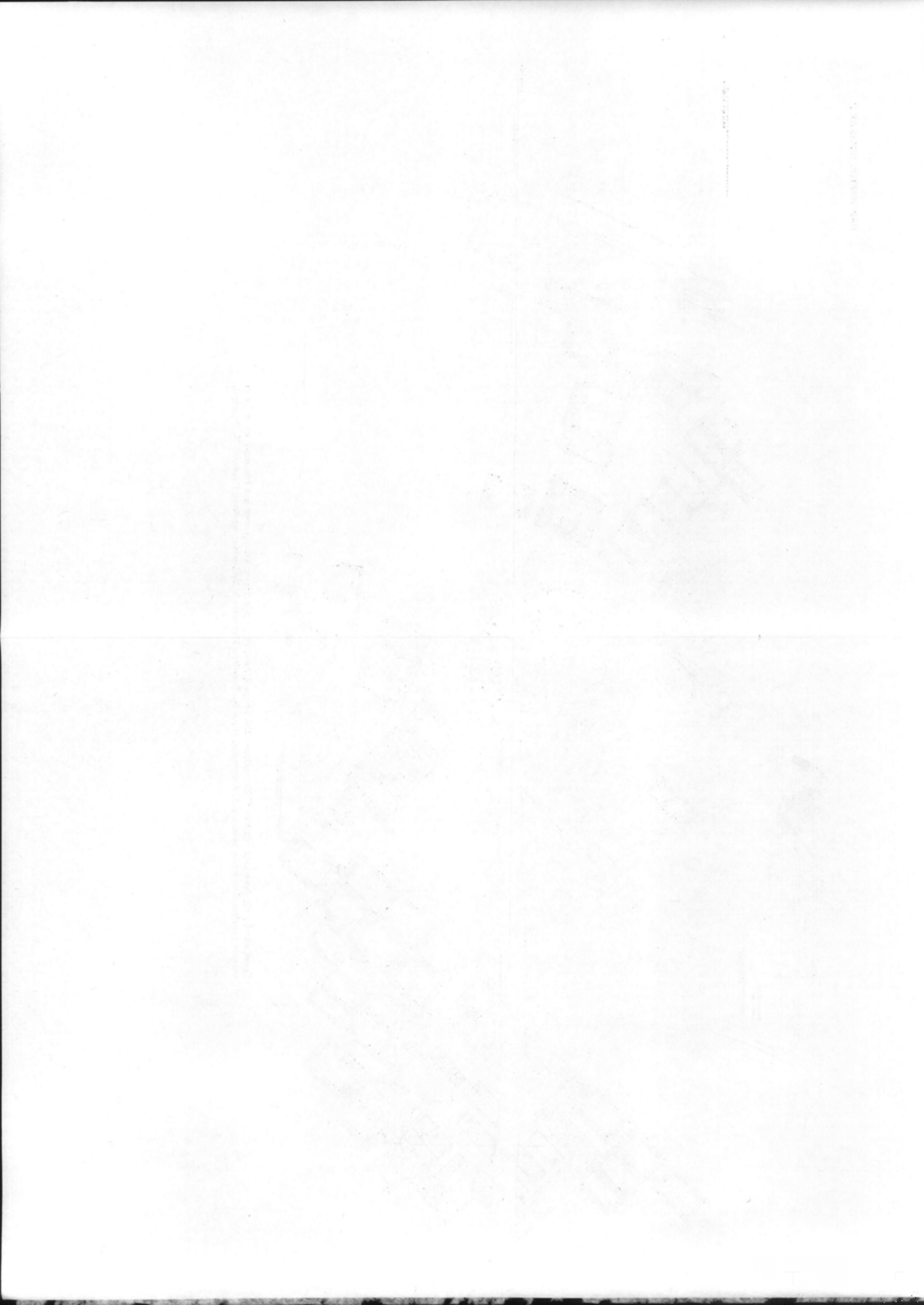
Ακολουθεί κοντά στην άψίδα του Ίερού της βασιλικής, μιá άλλη συστάδα από τρεις τάφους (πίν. ΙΒγ). Είναι οι T29 και T30 με 2.30×1 μ. και ο T31 (2.50×0.80 μ.), που καλύπτονται με λευκό επίχρισμα και είναι άκόσμητοι. Στον T31 έχει προστεθεί εκ των ύστερων κλίμακα καθόδου από πλίνθους στον ανατολικό τοίχο. Για τη χρονολόγησή τους δεν υπάρχουν στοιχεία, προτείνουμε όμως τὸ τέλος 4ου, αρχές 5ου αϊ.

Στὰ δρια της οδού με τὸ Γ' ΣΣ διαπιστώθηκε μιá συστάδα από τέσσερις τάφους, από τους οποίους ανασκάφηκαν μόνο οι T32 (2.40×1.70 μ.) και T33 (2.30×1.50 μ.), γιατί οι T34 και T35 βρίσκονται κάτω από τις εγκαταστάσεις του Γ' ΣΣ. Έχουν υποκίτρινο κονίαμα για τη χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ α' μισό του 5ου αϊ.

Βορείως της κόγχης της βασιλικής διατηρούνται οι μεμονωμένοι T36 και T37. Ο T36, που κόπηκε στὰ δύο από τον άγωγό του ΟΑΘ, διατηρεί ίχνη της κόκκινης γραπτής ταινίας, που περιέβαλε τις ζωγραφικές συνθέσεις. Οι διαστάσεις του είναι 2×1.15 μ. Έχει κλίμακα καθόδου στην ανατολική πλευρά. Για τη χρονολόγησή του προτείνουμε τὸ α' τέταρτο του 5ου αϊ. Ο επόμενος μεμονωμένος T37 φαίνεται να είναι παλιός και να επιδιορθώθηκε άργότερα λόγω του μεγάλου πλάτους του ίσως πρέπει να χαρακτηριστει οικογενειακός. Οι διαστάσεις του είναι 2.20×1.80 μ. στη δυτική πλευρά, ενώ στην ανατολική τὸ πλάτος του φθάνει τὰ 2 μ. Διασώζει προσκέφαλο και τρεις κλίμακες καθόδου στον ανατολικό τοίχο (πίν. ΙΒδ, ΙΓα). Τὸ άρχικό του πλίνθινο δάπεδο ξηλώθηκε ώστε να σχηματιστει σχάρα από κουρασάνι στρωμένο σε ίσες άποστάσεις, για διευκόλυνση διηθήσεως των υγρών. Οι νεκροί πρέπει να τοποθετούνταν σε ξύλινα φορεία επάνω στη σχάρα. Έχουμε τη γνώμη ότι ο T37 κατασκευάστηκε άρχικά τὸν 4ο αϊ. και επισκευάστηκε στις άρχές του 5ου αϊ., όποτε κατασκευάσαν και την κλίμακα καθόδου. Δυτικότερα και σε έπαφή με

Γενική κάτοψη της άνωκαψής της οδού Γ' Σεπτεμβρίου. Στο κέντρο ή βασιλική με τους τρούλους (άριστερά) και δεξιά το σταυρωτό μαρτύριο (έπιτύπωση βασιλικής Α. Κούντουρας, τρούφον Ν. Ίωαννίδου, Μαρτυρίου Χ. Σιαξιαμπίτη, σχεδίαση Μαρτυρίου Ε. Μπατόρα).

τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς βασιλικῆς ὑπάρχει μιὰ συστάδα ἀπὸ πέντε τάφους. Οἱ τάφοι αὐτοὶ διέσωσαν τμῆμα τῆς καμάρας τους καὶ ἔτσι δόθηκε ἡ δυνατότητα στὸ ἀναστηλωτικὸ συνεργεῖο τῆς Ἐφορείας νὰ τὶς ἀνακατασκευάσει (πίν. ΙΓβ). Ἀπὸ τοὺς τάφους τῆς συστάδας αὐτῆς ὁ T38 (1.80 × 0.70 μ.) ἔχει τὴ νότια πλευρὰ του ἀποκλίνουσα, προφανῶς γιὰτὶ ὑπῆρχε κάποιο ἐμπόδιο. Καλύπτεται μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα. Ὁ παρακείμενος T39 (2 × 1.10 μ.) διατηρεῖ ἴχνη προσκέφαλου καὶ λίθινο ἀναβαθμὸ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἀκολουθεῖ ὁ T40, μὲ σωζόμενο μῆκος 2.20 καὶ πλάτος 1 μ. στὸ δυτικὸ καὶ 0.80 μ. στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, πού διατηρεῖ ἐπίσης προσκέφαλο καὶ λίθινο ἀναβαθμὸ. Ὁ T41 (2.30 × 1 μ.), τοῦ ὁποῖου δὲ διατηρήθηκαν τὸ προσκέφαλο καὶ ὁ ἀναβαθμὸς στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀλλὰ μόνο τοιχογράφηση στὸ βόρειο, νότιο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Στὶς μακρῆς πλευρῆς ὑπάρχει ταινία, πού ὀρίζεται μὲ μαῦρες λεπτὲς γραμμὲς καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὴν δύο παγῶνια τοποθετημένα ἀντικριστὰ καὶ ἀνάμεσά τους σταυρὸς. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο εἰκονίζεται μίμηση ὀρθομαρμάρωσης σὲ πράσινο καὶ λευκὸ χρῶμα (πίν. ΙΓγ). Ἀκολουθεῖ ὁ T42 (2.20 × 1.20 μ.) μὲ προσκέφαλο, λίθινο ἀναβαθμὸ καὶ λευκὸ ἐπίχρισμα. Οἱ τάφοι τῆς συστάδας αὐτῆς παρουσιάζουν πολλὲς ὁμοιότητες μὲ τοὺς T1-5, πού χρονολογήθηκαν στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. Λίγο βορειότερα ὑπάρχει ἡ συστάδα τῶν τάφων T43-45, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ T45 βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὶς ἐγκαταστάσεις τῆς ΔΕΘ. Οἱ διαστάσεις του εἶναι 2.20 × 0.80 μ. Διασώζει δάπεδο ἀπὸ πλίνθους, ἀπὸ ἓνα λίθινο ἀναβαθμὸ στὴ δυτικὴ καὶ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, πλατιὰ ταινία στὴ βάση μὲ κόκκινο χρῶμα καὶ ἀπεικόνιση σταυροῦ μὲ ἀνοιχτὸ κόκκινο χρῶμα στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ νότιου καὶ βόρειου τοῖχου (πίν. ΙΔα). Ὁ σταυρὸς ἔχει πεπλατυσμένα ἄκρα καὶ στὴ βάση του εὐθεία κόκκινου χρώματος γραμμὴ, πού καταλήγει σὲ μῆλα. Κάτω ἀπὸ τὴν βάση τοῦ σταυροῦ σταγόνες κόκκινου χρώματος διαμορφώνουν σχηματοποιημένο σταφύλι. Ὄταν κατασκευάστηκε ὁ T43, πού ἐφραξε τὴν ἀνατολικὴ του εἴσοδο, χρειάστηκε νὰ ἀνοίξουν εἴσοδο ἀπὸ τὴν δυτικὴ πλευρὰ καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ὑπαρξὴ διπλοῦ ἀναβαθμοῦ καὶ στὶς δύο στενὲς πλευρῆς τοῦ τάφου, πού τὴν περίοδο κατασκευῆς του τοποθετοῦμε στὸ τελευταῖο

τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ T43 ὑπάρχει πλίνθινο δάπεδο, πού ἀνήκει προφανῶς σὲ ἄλλο τάφο καὶ ὑποδηλώνει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχαμε ἴσως ἀλλεπάλληλες ταφῆς σὲ δύο σειρῆς. Στὴν ἴδια συστάδα περιλαμβάνονται ὁ T43 (2 × 0.50 μ.) καὶ ὁ T44 (2 × 1 μ.). Καὶ οἱ δύο ἔχουν λίθινο ἀναβαθμὸ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Μέσα στὸν T44 βρέθηκαν ἴχνη ἀπὸ χρυσοῦφαντο ὕφασμα. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. Ἐμπρὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω τάφους, ὑπάρχει μιὰ συστάδα ἀπὸ ἄλλους τρεῖς T52 (1.70 × 0.65 μ.), T53 (2 × 0.75 μ.), T54 (2.10 × 0.75 μ.) χωρὶς ἴχνη ἀναβαθμοῦ ἢ προσκέφαλου. Μέσα στὸν T53 βρέθηκαν δύο σκελετοὶ (πίν. ΙΔβ). Βορειότερα διαπιστώθηκε ἡ συστάδα τῶν T55 (2 × 1 μ.), T56 (2 × 0.50 μ.), T57 (2 × 0.60 μ.). Οἱ παραπάνω τάφοι καλύπτονται μὲ ὑποκίτρινο ἐπίχρισμα καὶ φέρουν δάπεδο μὲ πλίνθους. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ.

Στὴ συστάδα τῶν τάφων T52 - 54 ἀκουμπᾶ μιὰ ἄλλη συστάδα, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ τοὺς T46 (2.50 × 1 μ.), T47 (2.30 × 1.10 μ.), T48 (2.20 × 0.80 μ.), T49, πού ἔχει μῆκος 2.10 μ. καὶ πλάτος 1.25 μ. στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ 0.90 μ. στὸ δυτικὸ καὶ σώζει ἴχνη τοῦ πλίνθινου δαπέδου του, T50 (2 × 1 μ.) καὶ T51 (2 × 1 μ.). Οἱ παραπάνω τάφοι ἔφεραν κλίμακα καθόδου στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ ὅπως συμπεραίνουμε ἀπὸ τὰ ἴχνη πού διατηροῦνται πρέπει νὰ εἶχαν πλίνθινο δάπεδο. Γιὰ τὴ χρονολόγησή τους προτείνουμε τὸ α' τέταρτο τοῦ 5ου αἰ.

Ἡ δεξαμενὴ

Τὸ νεκροταφεῖο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου κλείνει βόρεια μὲ μιὰ ὀγκώδη ὀρθογώνια κατασκευὴ διαστάσεων 12 × 6 μ., κτισμένη μὲ ἀργολιθοδομή, πλίνθους καὶ ἰσχυρὸ κονίαμα, πού ἔχει δάπεδο στρωμένο μὲ κουρασάνι (πίν. ΙΔγ). Πρόκειται γιὰ μιὰ δεξαμενὴ, πού παρουσιάζει πολλὲς ὁμοιότητες μ' ἐκεῖνη πού ἀποκαλύφθηκε στὴ βασιλικὴ extra muros τῆς Κορίνθου, μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἡ δεξαμενὴ τῆς Κορίνθου εἶναι μικρότερη (6 × 3 μ.)¹.

Ἡ δεξαμενὴ εἶναι χτισμένη μὲ πολὺ ἰσχυροῦς

1. Ε. ΣΤΙΚΑΣ, δ.π. 51 - 56.

και παχείς πλίνθους πάχους 6 - 7 εκ., όπως φαίνεται στην τομή που άνοιξε ο άγωγός του ΟΑΘ και παρουσιάζει δύο φάσεις. Η πρώτη (α'), ίχνη της οποίας διατηρούνται κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς της, είναι κατασκευασμένη αποκλειστικά με πλίνθους διαστάσεων 0.41 x 0.32 μ. και πάχους 2.7 ή 3 εκ. Επάνω σε μια ισχυρή βάση από πέτρες και άβεστοκονίαμα τοποθέτησαν σε σειρές πλίνθους, που σχημάτισαν τους τοίχους της δεξαμενής. Μια σειρά πλίνθων τοποθετημένων κάθετα, όπως δείχνουν τα ίχνη που διατηρούνται κατά μήκος της νότιας μακράς πλευράς της κιστέρνας περιέβαλε εξωτερικά τα τοιχώματα της φάσης αυτής. Αργότερα (φάση β') η δεξαμενή ενισχύθηκε με ισχυρή ύποδομη στο έσωτερικό, κατασκευασμένη με αργολιθοδομή και πλίνθους. Τότε το δάπεδό της ύψώθηκε και καλύφθηκε με παχύ κονίαμα. Κατά την άνασκαφή της δεξαμενής βρέθηκαν λίγα παλαιοχριστιανικά όστρακα, ένα από τα οποία χρονολογείται κατ' αναλογία με την εικ. 63 form 3,29 του Hayes στα μέσα του 6ου αι. κι ένα άλλο κατ' αναλογία με τη εικ. 92,1 του ίδιου μελετητή στα μέσα του 5ου αιώνα αρχές του 7ου αι.

Η α' φάση της κιστέρνας πρέπει να σχετίζεται χρονικά με τις πρώτες εγκαταστάσεις του νεκροταφείου και η β' με την ίδρυση της βασιλικής, όταν η ανάπτυξη της λατρείας μέσα στο χώρο του νεκροταφείου άπαιτησε μεγαλύτερη και ισχυρότερη κιστέρνα.

Η λατρεία των μαρτύρων στα κοιμητήρια

Οι χριστιανοί άκολουθώντας το παράδειγμα του Χριστού υιοθέτησαν από νωρίς τη συνήθεια του ένταφιασμού των νεκρών, επειδή πίστευαν στη μελλοντική ανάσταση των σωμάτων¹. Η ανάπτυξη της χριστιανικής νεκρικής λατρείας στηρίχθηκε στην παγανιστική. Σε όλο τον αρχαίο κόσμο η λατρεία των νεκρών και ο σεβασμός της μνήμης τους αποτελούσε θεσμό, που τηρούσε τόσο η οικογένεια για τα μέλη της, όσο και η πολιτεία για τους νεκρούς ήρωές της.

Σύμφωνα με τις άποψεις των έρευνητών οι μάρτυρες δέχονταν στην αρχή μια «συνήθη» τα-

φή². Οι χριστιανοί μετέφεραν τα σώματα των νεκρών μαρτύρων στα χριστιανικά κοιμητήρια, έξω από την πόλη και τα άπέθεταν άνάμεσα στους τάφους των άπλών πιστών. Αργότερα επικράτησε ή συνήθεια να χτίζεται επάνω στον τάφο του μάρτυρα ένα μικρό παρεκκλήσι, προσευκτήριο κατά τον Ευσέβιο, που με το χρόνο άρχισε να επεκτείνεται. Όταν αυτό άδυνατούσε να καλύψει τις άνάγκες της λατρείας, τότε προχωρούσαν στην ίδρυση μιας βασιλικής δίπλα στο αρχικό μαρτύριο και σε επικοινωνία με αυτό³.

Κατά το Liber Pontificalis ή αρχή του έορτασμού της μνήμης των μαρτύρων στη Ρώμη τοποθετείται στην Ιερατεία του πάπα Φήλικα (268 - 273 μ. Χ.)⁴.

Οι πρώτες τιμές που άποδίδονταν στους μάρτυρες δέ διέφεραν από εκείνες που συνήθιζαν να προσφέρουν οι συγγενείς προς τιμήν των νεκρών τους, μόνο που στην περίπτωση των μαρτύρων τις τιμές όργάνωνε ή χριστιανική κοινότητα ή ή τοπική εκκλησία. Σύμφωνα με τις άποστολικές διαταγές ήταν καθορισμένες οι ήμέρες κατά τις όποιες τιμούσαν το νεκρό με επισκέψεις στο νεκροταφείο. *Επιτελείσθω δέ τρίτα των κεκοιμημένων εν ψαλμοίς και άναγνώσμασι και προσευχαίς διά τον διά τριών ήμερών έγερθέντα και ένατα εις ύπόμνησιν των περιόντων και των κεκοιμημένων και τεσσαράκοντα κατά τον παλαιόν τύπον*⁵. Οι συνήθειες αυτές έχουν επιβιώσει μέχρι σήμερα στην όρθόδοξη παράδοση.

Οι χριστιανοί τιμούσαν την επέτειο ταφής των μαρτύρων την του μαρτυρίου αυτών ήμέραν γενέθλιον με επίσημες εκδηλώσεις και επισκέψεις στον τάφο τους, όπως μας πληροφορεί ο Ευσέβιος: *επι τάς θήκας αυτών έθος ήμιν παριέναι. Ό ίδιος προτρέπει τους πιστούς να μη παραλείπουν να προσέρχονται στις έορτές των μαρτύρων: Απαρτηρήτως δέ συναθροίζεσθαι εν τοίς κοιμητηρίοις την άνάγνωσιν των ιερών βιβλίων ποιούμενοι και ψάλλοντες ύπερ των κεκοιμημένων μαρτύρων*

2. D.A.C.L. λ. martyr και H. DELEHAYÉ δ.π. 35.

3. H. DELEHAYÉ, δ.π. 47.

4. ΑΝΔΡΕΑΣ ΦΥΤΡΑΚΗΣ, Λείψανα και τάφοι μαρτύρων κατά τους τρεις πρώτους αιώνας (Αθήνα 1955). 70. Τη μελέτη αυτή έθεσε στη διάθεσή μου ο κ. Χ. Σωτηρόπουλος.

5. H. DELEHAYÉ, δ.π. 31.

1. H. DELEHAYÉ, δ.π. 30.

καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἀγίων καὶ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν τῶν ἐν κυρίῳ κεκοιμημένων¹.

Σύμφωνα μὲ τὰ κείμενα οἱ χριστιανοὶ τιμοῦσαν τὴν ἐπέτειο τοῦ θανάτου τοῦ μάρτυρα μὲ συναθροίσεις στὸν τάφο του, ψαλμούς, ὁμιλίες, τέλεση θείας εὐχαριστίας καὶ μετάληψη ὄλων τῶν πιστῶν. Μετὰ τὸ τέλος τῶν τελετῶν οἱ παρευρισκόμενοι συμμετεῖχαν σὲ νεκρόδειπνα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα περισσότερο εὐεργετοῦνταν οἱ φτωχοί². Τὰ νεκρόδειπνα τελοῦνταν ὄχι μόνον στὶς γιορτὲς τῶν μαρτύρων ἀλλὰ καὶ στὰ μνημόσυνα τῶν νεκρῶν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Στὴν Ἀφρική κατὰ τὶς τελετὲς αὐτὲς πρόσφεραν τοὺς μάρτυρες ζωμό, ψωμί καὶ κρασί καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ κάλυπταν τοὺς τάφους μὲ mensas, δηλ. πλάκες ποὺ ἔφεραν ὀπὲς γιὰ τὶς χοεές. Γιὰ τὴν τέλεση τῶν νεκροδείπνων διαμορφώθηκαν εἰδικοί χώροι, ποὺ ὀνομάζονταν τρικλίνια καὶ κατασκευάστηκαν στὰ κοιμητήρια κιστέρνες ἢ πηγάδια³.

Οἱ πηγές μᾶς πληροφοροῦν ὅτι στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. ὁ χαρακτήρας τῶν νεκροδείπνων ἀλλοιώθηκε. Οἱ πιστοὶ ποὺ συγκεντρώνονταν ἐκεῖ δὲν περιορίζονταν στὰ θρησκευτικὰ τους καθήκοντα, ἀλλὰ ἔπιναν καὶ μεθοῦσαν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ σημειώνονται ἔκτροπα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Ἀμβρόσιος ἀπαγόρευσε τὰ νεκρόδειπνα στὰ κοιμητήρια τοῦ Μιλάνου. Τὸ 393 ἕνας κανόνας τῆς συνόδου τῆς Ἰππώνης, ποὺ ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὴν σύνοδο τῆς Καρθαγένης τὸ 397, ἀπαγόρευσε ὅλα τὰ νεκρόδειπνα μέσα στὶς ἐκκλησίες⁴. Ὡστόσο παρὰ τὶς ἀπαγορευτικὰς διαταγὰς τὰ νεκρόδειπνα ἐξακολούθησαν νὰ τελοῦνται, γιὰ τὴν ἕκτα βαθιὰ ριζωμένα στὴ συνείδηση τῶν πιστῶν. Ἡ συνήθεια

αὐτὴ ἐπιζεῖ μέχρι σήμερον στὰ κοινὰ τραπέζια μετὰ τὶς κηδεῖες καὶ τὰ μνημόσυνα.

Ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἡ πίστη, ὅτι τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος ἀγιάζει τὸν τόπον, ἀγιάζει δὲ τοὺς εἰς ἑαυτὸν συνιόντας, οἱ χριστιανοὶ ἐπιδίωξαν ἀπὸ νωρὶς νὰ ταφοῦν κοντὰ στοὺς τάφους τῶν μαρτύρων, γιὰ τὴν ὅπως ἔλεγε ὁ Ἰω. Χρυσόστομος δύνανται καὶ θῆκαι μαρτύρων πολλὴν ἔχειν δύναμιν, ὡσπεροῦν καὶ τὰ ὄστα τῶν μαρτύρων πολλὴν ἔχειν τὴν ἰσχύν⁵. Ἡ ταφή ad sanctos ἦταν πολὺ διαδομένη στοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ βασίστηκε στὴν πεποίθηση, ὅτι ἡ γειννίαση αὐτὴ θὰ ἐξασφαλίσαι κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν πλεονεκτήματα γιὰ ὅσους οἱ τάφοι τους εἶναι κοντὰ στοὺς τάφους τῶν μαρτύρων. Ὁ προνομιακὸς αὐτὸς ἐνταφιασμὸς ἀποτελοῦσε ἐξαιρετικὴ ἀμοιβὴ ποὺ ἀπολάμβαναν τὰ πρόσωπα ποὺ προσέφεραν μεγάλες ὑπηρεσίες στὴν ἐκκλησία. Ὡστόσο γνωρίζουμε, ὅτι στὶς κατακόμβες τῆς Ρώμης ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. αὐξήθηκαν οἱ τιμὲς τῶν τάφων ποὺ βρισκόνταν κοντὰ σὲ τάφους μαρτύρων⁶.

Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης κατέθεσαν τὰ σώματα προσφιλῶν τους κοντὰ σὲ ἅγια λείψανα, ἐνῶ ἄλλοι, ὅπως ὁ πάπας Δαμάσιος, ἀρνήθηκαν γιὰ τὸν ἑαυτοὺς τέτοια τιμὴ⁷.

Μετὰ τὴ σύντομη αὐτὴ ἀναδρομὴ στὴν κοιμητηριακὴ λατρεία τῶν μαρτύρων, δὲ μένει πλέον ἀμφιβολία, ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου ποὺ μελετήσαμε, χρησιμοποιήθηκε γιὰ λατρεία μάρτυρα. Ἐνδεχομένως οἱ τάφοι ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἐκεῖ νὰ προορίζονταν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὸ ἱερατεῖο τῆς Θεσσαλονίκης.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ-ΑΓΓΕΛΟΥ

1. ΕΥΣΕΒΙΟΣ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία VII, 11, 10.

2. D.A.C.L. λ. *martyr*, σ. 2434.

3. Ὁ.π. 2459.

4. Ὁ.π. 2460.

5. H. DELEHAYÉ, ὁ.π. 116.

6. A. ΦΥΤΡΑΚΗΣ, ὁ.π. 140.

7. D.A.C.L. λ. *martyr*, σ. 2457.